

REFORMATORISCH STAATKUNDIG VERBOND?

Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)

J. Hippe en G. Voerman

1. Inleiding

De 'jaren zestig' hebben belangrijke gevolgen gehad voor het Nederlandse partijstelsel. De krachtsverhoudingen tussen de gevestigde partijen raakten verstoord door de opkomst van de 'zwevende kiezer' en de intrede van nieuwe partijen. Ontzuiling, secularisering en individualisering beïnvloedden het traditionele politieke gedachtengoed. Dit veranderingsproces leidde onder andere tot een tweetal partijpolitieke fusies. In 1980 gingen KVP, ARP en CHU op in het CDA; tien jaar later smolten CPN, PSP en PPR samen tot GroenLinks. Door de dreigende teloorgang van vertrouwde (machts-)posities bleek fusie en opheffing van de eigen organisatie te verkiezen boven zelfstandig voortbestaan. Ideologische toenadering en electorale samenwerking tussen de betrokken partijen gingen aan dit besluit vooraf.

In dit artikel zal worden onderzocht in hoeverre SGP, GPV en RPF zich in een 'pre-fusale' fase bevinden. In een aantal opzichten vertoont hun onderlinge verhouding immers overeenkomsten met de hierboven genoemde partijen. Zo lijken de verschillen in politieke standpunten en in sommige opzichten ook de ideologische verschillen tussen de drie protestants-christelijke partijen de laatste tijd minder te zijn geworden - al vormt de aanscherping door de SGP van haar standpunt over de politieke participatie van vrouwen daar zeker een uitzondering op. Daarnaast werkten de partijen vanaf het einde van de jaren zeventig in toenemende mate met elkaar samen bij verkiezingen op diverse niveau's. Ten slotte werden SGP, GPV en RPF zich bewust van de voortschrijdende politieke marginalisering op voor hen identiteitsbepalende punten. Zo stuitte recentelijk hun rigide afwijzing in de Tweede Kamer van het euthanasievoorstel van de regering en de Algemene Wet Gelijke Behandeling op volstrekt onbegrip.¹

Vooraf zij gesteld dat de reformatorische drie zich in één belangrijk opzicht onderscheiden van de hiervoor genoemde gefuseerde partijen. Waar ARP, KVP en CHU alsmede CPN, PSP en PPR zich vóór de fusie vrijwel allemaal in een aanhoudende periode van organisatorische achteruitgang (in kiezers- en ledental) bevonden, weten SGP, GPV en RPF zich vooralsnog goed staande te houden (zie tabel 1). De neiging om het voortbestaan van de eigen

organisatie ter discussie te stellen, is daarmee - in ieder geval bij GPV en SGP - gering. Mocht in deze situatie ooit verandering komen, dan winnen de 'fusie-bevorderende' factoren vanzelfsprekend aan gewicht.²

Tabel 1. Aantal leden en Tweede-Kamerzetels van SGP, GPV en RPF 1977-1989

	SGP-leden	zts	GPV-leden	zts	RPF-leden	zts	Totaal leden	zts
1977	18.700	3	12.000	1	4.500	-	35.200	4
1981	20.500	3	13.200	1	7.000	2	40.500	6
1982	20.800	3	13.100	1	9.900	2	43.800	6
1986	21.500	3	13.000	1	8.000	1	42.500	5
1989	22.500	3	12.600	2	8.000	1	43.100	6
1994	23.700	4	14.200	3	9.900	4	47.800	11

N.B. Zeteltallen 1994 gebaseerd op uitslagen gemeenteraadsverkiezingen 2 maart 1994 (bron: *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 maart 1994)

In het onderstaande wordt eerst kort stilgestaan bij de ontstaansgeschiedenis van SGP, GPV en RPF. Daarna worden hun ideologische overeenkomsten en verschillen in kaart gebracht. Vervolgens zal een overzicht worden gegeven van hun standpunten ten aanzien van (electorale) samenwerking en van de mate, waarin deze zich heeft voorgedaan. Ten slotte worden nog enkele fusie-bevorderende factoren beschouwd.

2. Ontstaansgeschiedenis SGP, GPV en RPF

Van de drie protestants-christelijke partijen heeft de Staatkundig Gereformeerde Partij de oudste papieren. De SGP werd in 1918 opgericht en maakt sinds 1922 deel uit van de Tweede Kamer.³ De partij kan niet als een directe afsplitsing van de ARP worden beschouwd. Wel richtte zij zich met name tegen enkele centrale elementen uit het antirevolutionaire gedachtengoed en het beleid van deze partij. De SGP organiseerde vooral de bevindelijk gereformeerden. Bij de totstandkoming ervan waren vrijwel alleen leden van de Gereformeerde Gemeenten betrokken, maar al spoedig kreeg de partij een interkerkelijk karakter. Hedentendage weet de SGP vooral leden van de verschillende Gereformeerde- en Oud-Gereformeerde Gemeenten aan zich te binden en daarnaast nog delen van de hervormd-gereformeerden en de christelijk-gereformeerden.⁴

In 1977 werd de 'Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen' opgericht. Deze stichting meende dat de koers die de SGP volgde op verschillende punten, afweek van de aloude staatkundig-gereformeerde beginselen. Toen de SGP in 1989 een nieuw beginselpro-

gramma vaststelde waartegen de Stichting zich had verzet, verlieten enkele leden van het Stichtingsbestuur de SGP. Uiteindelijk leidde dit er toe dat een nieuwe stichting werd opgericht, de 'Stichting tot Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen'.⁵ Van het Stichtingsbestuur kunnen nu ook - binnen bepaalde grenzen - niet SGP-ers deel uitmaken.

In tegenstelling tot de SGP heeft het Gereformeerd Politiek Verbond zich altijd met uitsluitend één kerkgenootschap verbonden gevoeld.⁶ De oprichting van het GPV hing nauw samen met kerkelijke ontwikkelingen. In de jaren dertig was binnen de Gereformeerde Kerken verzet ontstaan tegen het leerstellige karakter dat het werk van Abraham Kuyper had gekregen. Boegbeeld van deze oppositie was de Kamper hoogleraar K. Schilder. Toen de synode van de Gereformeerde Kerken de Kuyperiaanse leer inzake verbond en doop (de 'veronderstelde wedergeboorte') bindend verklaarde, tekende Schilder bezwaar aan. Hierop werd hij samen met andere hoogleraren, predikanten en ouderlingen die dit besluit niet wilden aanvaarden, in 1944 geschorst en afgezet. Dit resulteerde in het ontstaan van de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft deze kerkelijke splitsing tot het ontstaan van het GPV geleid. Naast theologisch-politieke meningsverschillen ten aanzien van een aantal Kuyperiaanse beginselen speelde hierbij het zogenaamde 'ethisch conflict' een belangrijke rol.⁷ Het ging hier om de vraag of synodaal-gereformeerden (dat wil zeggen leden van de Gereformeerde Kerken) binnen de ARP konden samenwerken met hen die in de Gereformeerde Kerken waren geschorst en afgezet en daarmee, aldus de vrijgemaakten, in wezen 'buiten het rijk van God' waren gestoten. De ARP wilde hierover echter niet praten. Enerzijds behoefden kerkelijke problemen niet binnen een politieke partij besproken te worden, anderzijds was de ARP een interkerkelijke partij. Vrijgemaakt- als synodaal-gereformeerden konden derhalve van de partij zijn.

De vrijgemaakten deelden deze opvatting niet en vormden in 1948 hun eigen partij, die twee jaar later de naam GPV kreeg. In 1963 slaagde de partij erin om een kamerzetel te veroveren. In 1971 en 1972 behaalde het GPV twee zetels. Deze tweede zetel werd in 1977 verspeeld. Op deze eerste verkiezingsresultaten was het Nationaal Evangelisch Verbond (NEV) mede van invloed. Het NEV was in 1966 opgericht door een aantal personen die ontevreden waren over de naar hun mening 'linkse' koers die de CHU en vooral de ARP waren ingeslagen. Zij konden zich daarentegen geheel vinden in de richtlijnen en het verkiezingsprogramma van het GPV. Het lidmaatschap van deze partij was voor hen echter in feite onmogelijk, omdat zij niet tot de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt behoorden. Het NEV was nu bedoeld om deze niet-vrijgemaakte sympatisanten van het GPV onderdak te bieden.

Het NEV werd aldus een steunorganisatie van het GPV. Na verloop van tijd verlangde het NEV echter een meer gelijkwaardige positie. Dit bracht het

GPV in hevige beroering. Met name samenwerking in de vorm van lijstinschuiving tussen beide organisaties riep grote bezwaren op. Toen de Algemene Vergadering van het GPV in 1972 een dergelijke krachtenbundeling afwees, zocht het NEV toenadering tot de SGP en verontruste leden van ARP en CHU. Hoewel de NEV de samenwerking met het GPV niet wilde beëindigen, verbrak het GPV dat jaar de banden met het NEV.

Na de breuk ging het NEV onafhankelijk verder. In 1975 stond de organisatie aan de wieg van de oprichting van de Reformatorische Politieke Federatie.⁸ Naast de NEV waren daarbij nog drie andere groeperingen betrokken: de 'Gespreksgroep van AR-gezinden', het Reformatorisch Politiek Jongeren Contact (RPJC) en het Reformatorisch Politiek Contact (RPC).

De RPC was een samenwerkingsverband van onafhankelijke kiesverenigingen in Gelderland en Overijssel (afkomstig uit de ARP, maar ook uit SGP en GPV). De Gespreksgroep van AR-gezinden was in 1970 gevormd. Zij organiseerde meer behoudende ARP-leden, die binnen hun partij wilden blijven functioneren. Later werd de Gespreksgroep ook spreekbuis voor antirevolutionairen die bezwaar hadden tegen toetreding van hun partij tot het CDA. Binnen de AR-jongerenorganisatie (ARJOS) leefden eveneens bezwaren tegen de lijn van de moederpartij en de eigen organisatie. Dit leidde in 1972 tot de oprichting van het Anti-Revolutionair Jongeren Contact (ARJC). Toen ook jongeren buiten de AR-kring (NEV, CHU) belangstelling toonden, werd het verband verbreed tot RPJC. Tussen de RPJC en de Gespreksgroep ontwikkelde zich een nauwe relatie.

Gezien deze wortels is het niet verwonderlijk dat de Federatie haar aanhang in eerste aanleg recruteerde onder synodaal-gereformeerden, christelijk-gereformeerden, hervormd-gereformeerden en Nederlands-gereformeerden (in 1967 van de vrijgemaakt-gereformeerden afgescheiden).⁹ Na verloop van tijd is de RPF ook het politieke tehuis geworden voor leden van verschillende evangelische kerkgenootschappen (de zogenaamde 'vrije groepen'), zoals baptisten en Pinkstergemeenten.¹⁰

Na een vergeefse poging in 1977 behaalde de RPF bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van 1981 twee zetels. In 1986 ging daarvan een zetel verloren. Naast verlies aan het CDA was het opstappen van het kamerlid A.H.D. Wagenaar hieraan mede debet. Zijn nieuwe partij - AR'85 - was in 1986 kansloos, maar het partijconflict zal de RPF wel stemmen hebben gekost.

3. Ideologische overeenkomsten en verschillen

3.1 De reformatorische partijen en het CDA

Alvorens de belangrijkste principiële verschillen tussen SGP, GPV en RPF te behandelen, zal eerst kort worden aangegeven wat deze drie reformatorische

partijen bindt en waarin zij zich van het CDA onderscheiden.¹¹

In de eerste plaats is bij SGP, GPV en RPF Gods Woord de kern van de grondslag van de partij. De Bijbel vormt het primair bindende element voor de leden. Bij het CDA ligt dat anders: de basis van deze partij is de politieke overtuiging, die 'als antwoord op de oproep van de Bijbel' gestalte krijgt in het Program van Uitgangspunten. De CDA-leden zijn niet individueel aanspreekbaar op Gods Woord.

In het verlengde hiervan wordt de meer indirecte relatie die het CDA legt tussen zijn beginselen en de Bijbel eveneens afgekeurd. In het eerste artikel van zijn Program van Uitgangspunten stelt het CDA dat het de Bijbelse getuigenis van Gods beloften, daden en geboden ook voor de overheid van beslissende betekenis acht. Maar daaraan wordt toegevoegd dat de partij de intentie heeft steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor de politiek. Het CDA gaat zo de 'dialoog met de Bijbel' aan en ziet het Evangelie meer als inspiratiebron. GPV, RPF en SGP vinden dat hiermee tekort wordt gedaan aan de directe betekenis van Gods Woord voor de politiek, ook al vindt men de Bijbel geen politiek receptenboek. De theologische ontwikkelingen in de kerken waaruit het CDA vooral zijn aanhang recruteert, spelen hier mede een rol. Zij hebben er ook toe bijgedragen, aldus de drie, dat bij het CDA met name het begrip 'gerechtigheid' - één van de kernpunten van het CDA - teveel een 'horizontale' invulling heeft gekregen. Veel aandacht voor de intermenselijke verhoudingen, te weinig voor de relatie met God - aldus de drie.

De uiteenlopende standpunten in de visie op de overheid lopen parallel met de bovenstaande verschillen. GPV, RPF en SGP binden de overheid als zodanig direct aan Gods wet. Het gaat hun om een christelijke staat, wat ook in de grondwet tot uitdrukking zou moeten komen. Het CDA kiest daarentegen voor een levensbeschouwelijk-neutrale staat.¹²

De reformatorische drie hebben er verder wel begrip voor dat het CDA als regeringspartij tot compromissen moet komen, maar vinden dat de christendemocraten daarin nogal eens te ver gaan. Het CDA sluit in hun ogen compromissen die vanuit het standpunt van christelijke politiek niet verantwoord zijn.¹³

De onderlinge verschillen van GPV, RPF en SGP zijn geringer dan wat elk van hen van het CDA onderscheidt, aldus hoofdredacteur J.P. de Vries van het *Nederlands Dagblad*.¹⁴ Hieruit mag niet worden afgeleid dat de drie protestantse partijen niets waardevols bij het CDA kunnen ontdekken, noch dat de onderlinge verschillen tussen de protestants-christelijke drie verwaarloosbaar zouden zijn. Dat laatste is geenszins het geval, zoals hieronder blijkt.

3.2 De verhouding tussen kerk en staat

De standpunten tussen GPV en RPF enerzijds en de SGP anderzijds aangaande de verhouding tussen kerk en staat lopen sterk uiteen, met name

wat betreft de geestelijke vrijheid.¹⁵ Blijkens het eerste artikel van haar beginselprogramma staat de SGP voor de handhaving van het onverkorte art. 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, dat handelt over het ambt van de overheid. In het geding is hier een zinsnede die in 1905 door de synode van de Gereformeerde Kerken uit art. 36 is geschrapt. Uit deze zinsnede leidt de SGP af dat 'het weren en uitroeien van afgoderij en valse godsdienst' een taak van de overheid is. Godsdienstvrijheid en andere vrijheden die daarmee samenhangen zijn voor de SGP dan ook niet aanvaardbaar. In het verleden werd daarbij vooral gesproken over een verbod van de rooms-katholieke mis en van uitingen van 'pantheïsme, deïsme en atheïsme'.

Het lijkt erop dat het benadrukken van deze specifieke overheidstaak binnen het SGP-gedachtengoed gaandeweg relatief aan belang heeft verloren, waarbij vooral de mildere houding jegens het rooms-katholicisme opvalt.¹⁶ Ook is geconstateerd dat na de periodes G.H. Kersten en P. Zandt de betekenis van art. 36 door SGP-ers - met name de voorlaatste partijleider H.G. Abma - anders is opgevat.¹⁷ Verder is erop gewezen dat eigenlijk al vanaf het begin in de SGP meningsverschillen over de interpretatie van art. 36 hebben bestaan.¹⁸

Dit neemt niet weg dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging als een grondrecht waarop iedere burger zich tegenover de overheid kan beroepen, voor de SGP nog steeds niet aanvaardbaar is. Ook in het laatste, van 1989 daterende beginselprogramma van de partij wordt van de overheid verlangd dat zij ongelooftspropaganda, valse religies en anti-christelijke ideologieën uit het openbare leven weert. Dat dit niet een geheel theoretische kwestie is - die pas actueel wordt wanneer de SGP de parlementaire meerderheid zou behalen - blijkt uit een partijrapport dat in 1988 verscheen. Hierin wordt van SGP-gemeenteraadsleden verlangd, tegen plannen te stemmen die ertoe leiden dat moskeeën of hindoe-tempels in hun gemeente worden gevestigd.¹⁹

GPV en RPF daarentegen aanvaarden het grondrecht van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging wel. Ook zijn zij voorstander van de vrijheid van onderwijs, inclusief de financiële gelijkstelling van de verschillende richtingen. Dit wordt door de SGP principieel verworpen. Zij meent dat al het onderwijs overeenkomstig Gods Woord moet zijn.

3.3 De positie van de vrouw

Ook wat betreft de politieke participatie van de vrouw neemt de SGP een aparte plaats in.²⁰ Het is het enige verschilpunt tussen de drie partijen dat in de loop der tijd steeds sterker als zodanig gevoeld wordt, wat ook gevolgen heeft voor de onderlinge samenwerking.²¹ De afwijkende positie van de SGP vloeit voort uit haar visie op de man-vrouw verhouding in het algemeen. Uitgaande van het boek Genesis en brieven van de apostel Paulus meent de

SGP dat de man boven de vrouw is gesteld. Van de vrouw wordt onderdanigheid verwacht. Dit geldt niet alleen binnen de christelijke gemeente en het huwelijk, maar bij alle verbanden van het leven. Dat laatste is nu juist het bijzondere aan het SGP-standpunt. Op het politieke terrein betekent dit volgens de SGP dat aan de vrouw het regeerambt niet toekomt. Specifiek wordt daarbij nog gewezen op het bijbelboek Spreuken, waaruit duidelijk zou worden dat de vrouw haar eerste plaats in het gezin heeft, terwijl de man 'in de poort' de regeermacht uitoefent en recht spreekt.

Dat de vrouw het regeerambt niet toekomt, heeft geleid tot bijzondere opvattingen van de SGP over het partijlidmaatschap alsmede het actief- en passief kiesrecht van de vrouw. Wat dat laatste punt betreft heeft de SGP altijd een helder - geheel afwijzend - standpunt ingenomen. De stellingnames ten aanzien van de eerste twee onderwerpen hebben enige beweging vertoond.

Het actief vrouwenkiesrecht werd binnen de SGP van oudsher als zijnde in strijd met de roeping van de vrouw geacht. Deze afwijzing was binnen de partij nooit geheel onomstreden, maar pas in de jaren tachtig laaide de discussie - na ruim een halve eeuw rust - weer echt op. Dat heeft er toe geleid dat in 1989 in het nieuwe beginselprogramma een ander standpunt werd ingenomen. Gebruikmaking van het kiesrecht werd nu in beginsel aan de vrouw zelf overgelaten. 'De vrouw zij in haar eigen consciëntie overtuigd of zij haar stem kan uitbrengen met in achtneming van de haar door God gegeven plaats', zo luidde artikel 10, die daaraan vooraf liet gaan dat 'de opvatting van het vrouwenkiesrecht voortkomend uit een revolutionair emancipatiestreven strijdt met de roeping van de vrouw'.

Op de huishoudelijke vergadering die de beslissing nam, stemde ongeveer een kwart van de afgevaardigden tegen. Met name de behoudende Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen wilde de onomwonden afwijzing van het actief vrouwenkiesrecht handhaven.²² Hoewel de tekst van het nieuwe artikel duidelijk voor verschillende interpretaties vatbaar is,²³ heft deze in ieder geval wel de discrepantie op die bestond tussen het betreffende artikel in het oude beginselprogramma en het feitelijk op grote schaal stemmen van SGP-vrouwen.

Met betrekking tot het toelaten van vrouwen als lid van de SGP is de zomer van 1993 voor de partij een turbulente periode geweest, waarin ernstige verdeeldheid aan het licht trad (zie de Kroniek in dit *Jaarboek*). Uiteindelijk besloot de huishoudelijke vergadering van de SGP in september met ruime meerderheid het partijlidmaatschap voor vrouwen uit te sluiten, maar droeg zij het hoofdbestuur wel op een vorm van betrokkenheid voor vrouwen bij de partij uit te werken.²⁴ Een besluit dat de voorstanders van het lidmaatschap van vrouwen niet tevreden kon stellen.

Dit SGP-verbod op het vrouwenlidmaatschap bemoeilijkte de electorale samenwerking met GPV en RPF (zie paragraaf 4). Deze partijen interpreteren de bijbelse gegevens voor de politieke participatie van de vrouw geheel

anders dan de SGP en hebben geen enkele moeite met de vormen van politieke activiteit van vrouwen waarover de SGP struikelt. Omdat deze partij bij haar recente besluit nog eens nadrukkelijk onderstreept heeft dat de vrouw het regeerambt niet toekomt, is het voor haar moeilijker geworden vrouwelijke kandidaten van andere partijen op samenwerkingslijsten te aanvaarden.

3.4 De belijdenis

Bevonden GPV en RPF zich in elkaars gezelschap met betrekking tot de verhouding kerk-staat en de politieke rol van de vrouw, hun standpunten lopen uiteen aangaande de plaats van de belijdenis in hun grondslag.

Zowel de SGP als het GPV heeft de 'Drie Formulieren van Enigheid' (de belijdenis) voluit in het grondslag-artikel van hun statuten opgenomen. Bij de RPF ligt dat anders. In haar statuten wordt bepaald dat de Federatie als enige norm aanvaardt '...het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de Drie Formulieren van Enigheid'. Deze nogal vage formulering met betrekking tot de Drie Formulieren van Enigheid is duidelijk het gevolg van een compromis tussen de verschillende groeperingen die de RPF stichtten.²⁵ Daarbij komt dat de RPF zich, zoals reeds vermeld, ook richt op de verschillende 'vrije' groepen (evangelischen), die de belijdenisgeschriften op onderdelen of in hun geheel afwijzen.

Van GPV en SGP-zijde werd in de eerste helft van de jaren tachtig - mede op basis van een RPF-folder - naar voren gebracht dat de RPF met deze grondslagformulering eigenlijk bedoelde dat voor haar de Drie Formulieren van Enigheid alleen van belang zijn, waar zij aangeven dat de Bijbel als het Woord van God onfeilbaar en gezaghebbend is. Dat wil zeggen: alleen de artikelen 2 tot en met 6 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB).²⁶ RPF-partijleider M. Leerling ontkende dit. Samen met partijvoorzitter P. Langelier poneerde hij dat het wel degelijk om alle drie de Formulieren ging, maar dat niet alle artikelen daaruit politiek relevant zijn - zoals bijvoorbeeld de belijdenis over de kinderdoop.²⁷ Met name het GPV bestreed deze opvatting krachtig.²⁸

In 1985 verduidelijkte de RPF haar standpunt. In een toelichting die in dat jaar door de Federatieraad unaniem werd aanvaard, werd de interpretatie dat het de RPF alleen zou gaan om de vijf artikelen van de NGB duidelijk afgewezen. Voorts werd vastgesteld dat de federatie-grondslag een 'minimum-grondslag' is. Het ging de RPF om de Drie Formulieren van Enigheid *voorzover* zij politiek relevant zijn. Niet bedoeld werd te zeggen: de Drie Formulieren van Enigheid zijn politiek relevant.

Anderzijds constateerde de commissie ook dat niet in alle opzichten van tevoren is vast te stellen wat in de Heilige Schrift en de belijdenisgeschriften politiek relevant is. Zij geeft ook geen voorbeelden van politiek niet-

relevante belijdenisbepalingen zoals Leerling en Langelier deden.²⁹ Het is dan ook (nog) niet goed mogelijk om vast te stellen hoe groot het verschil tussen GPV en RPF op basis van de beide grondslag-formuleringen nu precies is. Th. Haasdijk, medewerker van het wetenschappelijk bureau van het GPV, wees er bovendien op dat het verschil in grondslag nauwelijks te vertalen is in concrete politieke verschillen.³⁰

3.5 Het reformatorisch grondmotief

Een minder zwaarwegend verschil dan het hiervoor behandelde punt van de belijdenis tussen de RPF enerzijds en GPV en SGP anderzijds wordt gevormd door het 'reformatorisch grondmotief'. Volgens haar statuten wil de RPF zich laten leiden door de christelijke levensovertuiging zoals die in het reformatorisch grondmotief van schepping, zondeval en verlossing door Jezus Christus tot uitdrukking wordt gebracht. Dit reformatorisch grondmotief is een bestanddeel van de reformatorische wijsbegeerte ('wijsbegeerte der wetsidee') zoals die door H. Dooyeweerd is uitgewerkt. Het werd op uitdrukkelijk verzoek van de Gespreksgroep van AR-gezinden in de RPF-grondslag opgenomen.

Over de waarde van de reformatorische wijsbegeerte wordt binnen het GPV verschillend geoordeeld, maar het reformatorisch grondmotief als onderdeel van de grondslag van een christelijke politieke partij acht het Verbond bepaald niet wenselijk. Zo is op het gevaar gewezen dat het het juiste zicht op Schrift en belijdenis ontnemt, waarbij het tot daarmee strijdige opvattingen kan komen - zij het dat een directe relatie tussen het reformatorisch grondmotief en RPF-programmapunten ook door het GPV niet wordt gelegd.³¹

Het lijkt erop dat binnen de RPF het reformatorisch grondmotief niet meer zo sterk leeft. De reeds genoemde grondslagcommissie van de RPF gaf dit leerstuk uitdrukkelijk de derde plaats. Het staat 'als het ware binnen de omheining... van Schrift en Confessie'.³² Dit zal het GPV geruststellend in de oren klinken, maar tegelijkertijd zal het Verbond het op deze wijze opnemen van het reformatorisch grondmotief waarschijnlijk overbodig vinden.

Een recente kritische beschouwing van SGP-zijde over het reformatorisch grondmotief is niet verschenen. Wel is het waarschijnlijk dat de SGP met de hierboven weergegeven kritiek van GPV-zijde sympathiseert.³³

3.6 De kerk

Verkeerde het GPV bij de hierboven besproken ideologische kwesties altijd in het gezelschap van hetzij de RPF, hetzij de SGP, inzake de relatie tussen het kerk- en partijlidmaatschap stond het Verbond lange tijd geheel alleen. Recentelijk is hierin echter enige verandering gekomen.

Tot voor kort weerde het GPV in de praktijk niet-vrijgemaakt-gereformeerden. In de Nederlandse Geloofsbelijdenis worden alle ware christgelovigen opgeroepen zich door Christus te laten vergaderen tot Zijn ene kerk, door zich daarbij te voegen. Als men de belijdenis als grondslag ernstig neemt, is het volgens het GPV verwerpelijk om tot politieke eenheid te komen maar zich bij de kerkelijke gescheidenheid neer te leggen.³⁴ Bovendien bestond onder vrijgemaakt-gereformeerden de opvatting dat hun kerk de 'ware' kerk was, waarbij men zich moest aansluiten.³⁵

De betekenis van de kerk voor de politiek zocht het GPV ook nog in een andere richting. Een christen staat op elk levensterrein onder het beslag van Schrift en belijdenis. De Woordbediening op zondag is de voedingsbron voor het functioneren op de diverse levensterreinen door de week. Het is daarom voor het handhaven van de grondslag en eenheid van een christelijke politieke partij van het grootste belang dat de leden zondags dezelfde zuivere Woordverkondiging horen in de kerk, die verder ook de noodzakelijke tucht uitoefent.³⁶

Toch is het GPV formeel nooit geheel gesloten geweest voor niet-vrijgemaakt-gereformeerden. Wel bepaalden de statuten sinds 1962 dat een lid van de Generale Verbondsraad (GVR) - het algemeen bestuur van het GPV - belijdend lid van een Gereformeerde Kerk-vrijgemaakt diende te zijn. Een aantal plaatselijke politieke verenigingen - die bevoegd zijn inzake het toelatingsbeleid - nam het behoren tot een vrijgemaakt-gereformeerde kerk als voorwaarde voor het lidmaatschap in de eigen statuten op. Hoewel dus niet alle aangesloten kiesverenigingen dit deden, was feitelijk het GPV toch een partij van vrijgemaakt-gereformeerden - zoals ook bleek in de kwestie met het NEV (zie paragraaf 2).

Hoewel er vanaf zijn ontstaan binnen het GPV over het toelatingsbeleid is gediscussieerd, trad dit vraagstuk de laatste jaren weer scherper naar voren. In de eerste plaats hing dit samen met het succes van het Verbond bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989, toen immers duidelijk bleek dat het kiezerscorps van het GPV breder was dan het vrijgemaakt-gereformeerde volksdeel. Daarnaast speelde mee dat ook in andere vrijgemaakt-gereformeerde organisaties de mogelijkheid van een ruimer toelatingsbeleid op de agenda kwam. Uiteindelijk besloot de Algemene Vergadering van het GPV in april 1993 met een driekwart meerderheid de statutaire bepaling te schrappen dat leden van de GVR moesten behoren tot een vrijgemaakt-

gereformeerde kerk. Plaatselijke en provinciale verbanden werden aanbevolen om soortgelijke bepalingen ten aanzien van het lidmaatschap eveneens te schrappen. Het GPV moest openstaan voor allen die grondslag, doel en program onderschreven en op grond van de grondslag ook blijk gaven van een openlijk nastreven van kerkelijke eenheid.³⁷

Er zijn trouwens binnen het GPV ook stemmen opgegaan die het onderschrijven van grondslag, doel en programma al voldoende vinden voor toelating en niet meer spreken over het streven naar kerkelijke eenheid.³⁸ Hierdoor zouden - in tegenstelling tot het nu genomen besluit - gereformeerden uit alle kerken voor toelating tot het GPV in aanmerking kunnen komen.³⁹

Ofschoon de SGP zich ook regelmatig stoorde aan de 'exclusieve' opstelling van het GPV, was het al dan niet kerkelijk gebonden zijn van het Verbond vooral van belang voor zijn relatie met de RPF. Het door het GPV van lijstineenschuiving afgehouden NEV behoorde per slot van rekening tot de wegbereiders van de RPF. Vele leden van de RPF hadden de gesloten deuren van het GPV zelf ervaren. Toch stond de RPF niet te applaudiseren toen het GPV zijn voornemens tot een ruimer toelatingsbeleid bekend maakte. De eerste reacties waren nogal sceptisch. De voorgestelde veranderingen werden vaag en 'kosmetisch' genoemd. Vooral de verhouding tot de RPF zelf vereiste verduidelijking.⁴⁰ Wat later duidde kamerkandidaat R. Kuiper de GPV-besluiten echter toch als een positief signaal voor de verhouding tussen GPV en RPF.⁴¹

3.7 De cultuuropdracht

Het GPV vindt SGP en RPF ook tegenover zich met betrekking tot de cultuuropdracht. Het leerstuk van de cultuuropdracht neemt in het gedachtengoed van het GPV een centrale plaats in. Het richtlijnenprogramma van het Verbond leert dat God aan alle burgers, zowel afzonderlijk als in de samenlevingsverbanden, de taak geeft het land te beheren en te ontwikkelen. De eigen taak van de overheid als hoofd van de openbare samenleving is om in alle publieke aangelegenheden die voorzieningen te treffen die nodig zijn om deze beheer- en ontwikkelingstaak mogelijk te maken. Het uiteindelijke doel daarbij is het bewijzen van eer aan God.

De notie van de cultuuropdracht - en zeker de wijze waarop A.J. Verbrugh, van 1977 tot 1981 partijleider van het GPV, deze uitwerkte⁴² - heeft duidelijk kritiek van de beide andere partijen opgeroepen. Van SGP-zijde is er daarbij op gewezen dat de sterke nadruk die het GPV geeft aan de cultuuropdracht als drijfveer voor het (politieke) handelen, te veel activisme en optimisme inhoudt. Er wordt zo te weinig rekening gehouden met de werking van de zonde en het vreemdelingschap van de christen op aarde, aldus de staatkundig-gereformeerden. De cultuuropdracht leidt daarnaast gemakkelijk tot een te ruime opvatting van de overheidstaak. Voor de SGP moet de overheid op het publieke terrein recht en gerechtigheid doen, waarbij het in

de eerste plaats gaat om het beteugelen van de ongebondenheid van de mensen.⁴³

Ook door de RPF is het GPV 'cultuuroptimisme' verweten.⁴⁴ Daarnaast meent A. Rouvoet - directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF - dat de cultuuropdracht als centrale norm voor de overheid, niet specifiek genoeg is. De cultuuropdracht geldt immers ook voor de burgers en hun samenlevingsverbanden. Het gevaar bij de GPV-opvatting is nu, aldus Rouvoet, dat dat laatste aspect uit het oog wordt verloren.⁴⁵ Hij wijst erop dat aan de RPF-norm voor het overheidshandelen - de 'publieke gerechtigheid' - deze bezwaren niet kleven.

3.8 De soevereiniteit in eigen kring

De leer van de 'soevereiniteit in eigen kring' vormt de basis van de maatschappijvisie van de RPF, inclusief de rol van de staat in het maatschappelijk leven. Hierin onderscheidt zij zich van de beide andere partijen. De leer van de soevereiniteit in eigen kring is ontworpen door Kuyper en later uitgewerkt door de filosoof H. Dooyeweerd. Het uitgangspunt ervan vormt de opvatting dat er in de samenleving voorgegeven en normatieve structuren of verbanden zijn, die geworteld zijn in de goddelijke orde en niet tot elkaar zijn te herleiden. Die verbanden staan tot elkaar in een verhouding van nevenschikking en niet van boven- en onderschikking. Al die verbanden - zoals staat, kerk, gezin en school - zijn direct afhankelijk van en gehoorzaam aan God. Zij moeten elkaar de vrijheid en ruimte laten om op hun eigen-wijze aan hun opdracht te voldoen.⁴⁶

Het GPV heeft altijd zeer terughoudend tegenover deze leer gestaan. Het leerstuk zou de positie van de kerk relativeren door haar op hetzelfde niveau als de andere maatschappelijke verbanden te plaatsen. In 1960 wees Verbrugh op het gevaar dat de kerk in eigen kring wordt opgesloten, terwijl het juist haar taak is om het licht van het Woord te laten schijnen voor haar leden als deelnemers in de diverse maatschappelijke verbanden en om die leden eventueel naar het Woord te vermanen.⁴⁷

De SGP beriep zich aanvankelijk op de leer van de soevereiniteit in eigen kring om aan het toenemend overheidsoptreden een halt toe te roepen.⁴⁸ Later werden ook hier bezwaren aangevoerd. Zo wees H.F. Massink van het wetenschappelijk bureau van de SGP op het ontbreken van een goede bijbelse fundering. Ook zou de leer niet concreet de grenzen van de verschillende verbanden aanwijzen - bezwaren die overigens ook door het GPV werden aangevoerd. Volgens Massink leidt de leer weliswaar terecht tot een terughoudende instelling ten aanzien van de bevoegdheden van de staat, maar strookt deze beslist niet met de specifieke SGP-visie op de taak van de overheid tegenover de kerk.⁴⁹

De scherpe kantjes van de verschillen tussen RPF enerzijds en GPV en SGP

anderzijds op dit punt zijn de laatste jaren wat weggevijsd. Door Rouvoet (RPF) werd in 1992 het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring tegen het licht gehouden. Hij kwam tot de conclusie dat beter van het beginsel van de 'onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden' kon worden gesproken.⁵⁰ Voor De Vries (GPV) was deze herijking mede aanleiding om te schrijven dat het verschil tussen GPV en RPF aangaande de grondvragen van de christelijke staatsvisie niet groot meer was.⁵¹ In 1988 meende RPF-senator E. Schuurman dat K. Veling - in 1991 lid geworden van de Eerste Kamer voor het GPV - met zijn publikatie *De dienst van de overheid* RPF en GPV in hun visie op de overheid dichter bij elkaar heeft gebracht. Niet alleen door datgene wat hij over de soevereiniteit in eigen kring schreef, maar ook door zijn grotere terughoudendheid dan Verbrugh over met name de rol van de overheid in het kader van de cultuuropdracht.⁵²

Deze wederzijdse toenadering tussen GPV en RPF blijkt nog duidelijker op het niveau van de concrete politieke standpunten. Van GPV-zijde is erop gewezen dat de RPF politiek naar het Verbond is toegegroeid. Volgens de al genoemde Haasdijk was de RPF op economisch terrein voorheen rechtser dan het GPV. De verkiezingsprogramma's en het stemgedrag in het parlement zouden in 1989 geen duidelijke verschillen meer laten zien.⁵³

Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich bij de SGP voor. In de politieke praktijk accepteerde deze partij - evenals de RPF - geleidelijk aan een grotere overheidsinvloed in het sociaal-economische leven.⁵⁴ De SGP heeft overigens geen expliciet oordeel uitgesproken over de nadere interpretatie van de RPF van de soevereiniteit in eigen kring.⁵⁵

3.9 Overige punten

Er zijn - samenhangend met het specifieke geestelijke klimaat van de SGP - nog een aantal punten waarop deze partij zich onderscheidt van GPV en RPF. Zo maakt de SGP geen gebruik van radio en televisie voor het uitdragen van de eigen opvattingen, in overeenstemming met het afwijzen van radio en vooral televisie door veel aanhangers van de SGP. Daarnaast heeft de SGP problemen met verplichte en sociale verzekeringen, zeker wanneer die een dwangmatig karakter hebben. De partij staat ook kritischer tegenover sportbeoefening en culturele activiteiten, terwijl zij ook een striktere handhaving van de zondagsrust verlangt.⁵⁶ De SGP neemt ook een meer afwijzend standpunt over crematie in.⁵⁷

In de praktijk van de gemeentepolitiek trekken de partijen verschillende consequenties uit het afleggen van de ambtseed, waarin trouw aan de grondwet en de wetten van het land beloofd wordt. Een GPV-raadslid zal bijvoorbeeld (met stemverklaring) voor een subsidie stemmen, waar hij eigenlijk tegen is maar die volgens de wet onvermijdelijk is.⁵⁸ Een gemeenteraadslid van SGP-huize zal dan veelal toch tegenstemmen. Binnen de RPF bestaan op dit punt verschillende opvattingen, maar in het algemeen staat de

partij toch iets dichter bij de SGP dan bij het GPV.⁵⁹

In de SGP heeft het getuigenis afleggen van de beginselen gegrond op Gods Woord altijd een zeer belangrijke plaats ingenomen. Vooral de laatste twee decennia evenwel is door de vertegenwoordigers van de SGP ook steeds meer aan praktische politieke arbeid gedaan.⁶⁰ Het verwijt dat de SGP alleen maar een getuigenispartij is gaat niet meer op. Daarmee is een duidelijk verschil met het GPV verminderd, maar nog niet geheel verdwenen. Het GPV legt juist grote nadruk op het *politieke* ambt. De christen-politicus kan aan zijn geloofsovertuiging uiting geven, maar dat moet wel afgestemd zijn op de eisen en mogelijkheden van het ambt dat hij vervult. Hier openbaart zich ook een verschil met de RPF. Bij deze partij is het getuigen sterker aanwezig, zij het dat dit misschien wat gebonden is aan bepaalde personen zoals de vertrekkende fractieleider Leerling.⁶¹

3.10 Conclusie

Hoewel SGP, GPV en RPF alle drie op het standpunt van de Reformatie staan, is het ideologische veld waarop zij zich bevinden bepaald geen geëffend terrein. Een fusie van de drie ligt dan ook niet direct voor de hand. Tussen de drie bevinden zich geulen en kloven, de een dieper dan de ander, die een samengaan en soms zelfs ook al samenwerking bemoeilijken. Elders zijn er weer vloeiende overgangen, die toenadering mogelijk maken.

De SGP bevindt zich met haar standpunten over de politieke participatie van de vrouw en over de geestelijke vrijheid op een eiland en is daarmee ver verwijderd van GPV en RPF. De hierboven genoemde 'overige punten' waarmee de SGP zich van beide andere partijen onderscheidt, verbleken in vergelijking met deze twee hinderpalen. Wel kan de afwijzing van het gebruik van radio en televisie door de SGP voor een eventuele fusie natuurlijk ook nog een geduchte hobbel betekenen, evenals het specifieke geestelijke klimaat van de SGP.

Tussen GPV en RPF vormen de politieke betekenis van de belijdenis en die van het kerklidmaatschap de belangrijkste scheidende factoren. Zelfs als zou blijken - wat niet onmogelijk is - dat de verschillen tussen beide partijen over de betekenis van de belijdenis minder groot zijn dan wel verondersteld wordt, en dat ook nog het nieuwe toelatingsbeleid van het GPV in de praktijk uitgroeit tot het toelaten van 'gereformeerden' uit alle kerken, dan ligt een fusie tussen GPV en RPF toch nog niet voor het grijpen. Het GPV zal immers waarschijnlijk niet accepteren dat tot een eventuele nieuwe partijformatie ook personen kunnen toetreden die tot geloofsgemeenschappen behoren, die de Drie Formulieren van Enigheid in het geheel niet of maar ten dele aanvaarden - zoals nu met aanhangers van de 'vrije groepen' in de RPF het geval is.

Andere hiervoor behandelde verschilpunten - zoals het reformatorisch grond-

motief, de soevereiniteit in eigen kring en het cultuurmandaat - hoeven een samengaan van de drie partijen niet in de weg te staan.

In hoeverre vormen de hier gesignaleerde 'fusie-belemmerende' verschilpunten ook een obstakel voor een ineengeschoven lijst bij de Tweede-Kamer-verkiezingen en een gemeenschappelijke kamerfractie? Zolang de SGP niet aanvaardt dat de beide andere partijen vrouwen - ook op verkiesbare plaatsen - voor de Tweede Kamer kandideren, is deze vorm van samenwerking niet mogelijk. Men kan zich ook voorstellen dat partijen op grond van het belangrijke verschil in visie aangaande de geestelijke vrijheid, zich het liefst zelfstandig bij de kamerverkiezingen - de meest identiteitsbepalende verkiezingen in Nederland - presenteren. Anderzijds worden in de Tweede Kamer maar weinig beslissingen genomen op het terrein van de verhouding van kerk en staat. SGP-Tweede-Kamerfractiemedewerker M. de Bruyne heeft voor de periode 1973-1981 niet alleen vastgesteld dat GPV en SGP relatief in geringe mate verschillend hebben gestemd, maar ook dat aan dat uiteenlopend stemgedrag slechts weinig principiële verschillen ten grondslag hebben gelegen. Bovendien ging het in die uitzonderingsgevallen dan weer in beperkte mate over de verhouding tussen kerk en staat.⁶² Rouvoet meent dan ook dat - nu er geen christelijke overheid is - het verschilpunt van de geestelijke vrijheid op zichzelf genomen onvoldoende reden vormt voor de drie partijen om gescheiden wegen te gaan.⁶³

De kwesties van het kerklidmaatschap en vooral de belijdenis mogen dan gevoelig liggen, het zijn toch typisch verschillen die overbrugd kunnen worden door de constructie van lijstineenschuiving en gemeenschappelijke fractie. Want anders dan bij de verhouding van kerk en staat, gaat het hier niet om een verschil in inzicht in het gewenste staatkundig bestel en worden er ook (nog) geen andere standpuntverschillen door veroorzaakt. Met betrekking tot het gebruik van radio en televisie ten slotte heeft de lijstineenschuiving bij de Europese verkiezingen geleerd, dat daarover met de SGP afspraken te maken zijn.

4. Discussies over samenwerking

4.1 Uitgangspunten

RPF, SGP en GPV verschillen sterk van elkaar in hun houding ten aanzien van onderlinge samenwerking. De RPF kan zonder meer als een principieel voorstander worden getypeerd, de SGP als een pragmatisch voorstander. Bij het GPV zijn de principiële bezwaren altijd het sterkst geweest, maar met name in de jaren tachtig bleek ook deze partij tot (intensievere) samenwerking bereid.

Vanaf haar oprichting in 1975 streefde de RPF statutair 'naar samenwerking met andere... politieke groeperingen, die evenals de RPF een beleid voorstaan op basis van Gods Woord'.⁶⁴ Haar eerste daad op dit vlak was de uitnodiging

aan SGP en GPV om tot lijstverbinding te komen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977. De Federatieraad van de RPF stelde daarbij dat de partij een 'zo nauw mogelijke samenwerking nastreeft van alle bijbelgetrouwe reformatorisch-christelijke krachten op politiek en maatschappelijk terrein'.⁶⁵ Met de regelmaat van de klok werd de federatie- of fusie-trom door prominente RPF-leden geroerd. Zo bepleitte scheidend voorzitter H. Visser in 1987 een 'Staatkundig Reformatorisch Verbond' en brak de burgemeester van Genemuiden, J.P.M. Rietkerk, in 1992 een lans voor een 'Orthodox Christelijke Alliantie'.⁶⁶ Zolang dit ideaal nog niet was verwezenlijkt, toonde de RPF zich een warm voorstander van samenwerking op allerlei terrein - niet alleen bij verkiezingen, maar ook tussen nevenorganisaties als de wetenschappelijke bureau's, bestuurdersverenigingen en kader- en scholing-sinstellingen.

De SGP was van oudsher gehecht aan haar zelfstandigheid. In het interbellum werden de kiesverenigingen opgeroepen om geen lijstineenschuivingen met andere partijen aan te gaan.⁶⁷ Het instrument van lijstineenschuiving was lange tijd de enig mogelijke vorm van samenwerking bij gemeenteraadsverkiezingen. De samenwerkende partijen kwamen in zo'n geval met één lijst uit, waarbij de partijpolitieke herkomst van de kandidaten niet herkenbaar was.⁶⁸

Deze partijregel werd niet strikt toegepast, in ieder geval niet na de Tweede Wereldoorlog. De kiesverenigingen konden in bijzondere omstandigheden lijstineenschuivingen aangaan, wanneer de beginselen tenminste niet in het gedrang kwamen.⁶⁹ In de jaren vijftig kwamen bij de gemeenteraadsverkiezingen dergelijke verbanden met ARP en CHU tot stand. Deze samenwerking stakte als gevolg van de toenadering tussen deze twee partijen en de KVP. 'De vorming van het CDA maakte tenslotte een definitief einde aan deze samenwerking op lokaal niveau'.⁷⁰

Ondanks de principiële beperkingen was samenwerking alleszins geoorloofd, zeker 'in deze hoogst ernstige tijd van afval en ontkerkelijking, van zedelijke ontwrichting en terzijdestelling van gefundeerde normen', zo meende het hoofdbestuur van de SGP in 1973.⁷¹ 'Valse eenheid' werd veroordeeld, maar 'ongeoorloofde gescheidenheid' evenzeer.⁷² Kiesverenigingen kregen de ruimte om op dit punt hun eigen gang te gaan.⁷³ Binnen de SGP was er ook een stroming tégen samenwerking. Mikpunt van hun kritiek was ds. H.G. Abma, politiek leider van de SGP en hoofdredacteur van het partijorgaan *de Banier* en voorstander van electorale samenwerking. Volgens de behoudende vleugel zou hij zich sterk maken voor de eenwording van de reformatorische drie, een verwijt dat Abma verontwaardigd van de hand wees.⁷⁴ Later keerde ook de behoudende Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen zich tegen stembussamenwerking.⁷⁵

Zoals bij de meer soepele houding van de SGP ten aanzien van electorale samenwerking de interkerkelijkheid van de partij mede een rol zal hebben gespeeld, zo heeft het vrijwel exclusief vrijgemaakt-gereformeerde karakter van het GPV zijn starre opstelling ten aanzien hiervan beïnvloed. 'Ons standpunt, onze grondslag is exclusief', aldus D.C. Haak, lid van de Centrale Verbondsraad (CVR; het hoofdbestuur van het GPV) in 1952. Lijstineenschuiving bij de gemeenteraadsverkiezingen was volgens hem niet geoorloofd. Hieruit zou 'ontegenzeggelijk geestes-gemeenschap' spreken, waardoor het confessionele fundament van het GPV in het geding zou raken.⁷⁶

Na een lange periode waarin het GPV zich in zijn isolement koesterde, kwam aan het begin van de jaren zeventig de samenwerking hoog op de agenda te staan. De discussies over de invoering van een kiesdrempel voor de Tweede Kamer speelden hierbij een rol. Tegelijkertijd ging de SGP zich herbezinnen op de samenwerking met ARP en CHU, waarmee het GPV voor haar in beeld kwam. Vanaf dat moment zou het Verbond langdurig discussiëren over de mogelijke en oirbare vormen van samenwerking.⁷⁷ Dit leidde tot grote interne verdeeldheid. Aanvankelijk had men weinig op met lijstineenschuiving - de enig mogelijke samenwerkingsvariant bij gemeenteraadsverkiezingen -, omdat daarmee de identiteit van het GPV zou vervagen. Anders stond het met het verbinden van de eigen GPV-kandidatenlijst met lijsten van andere partijen, een mogelijkheid die alleen bij de staten- en kamerverkiezingen bestond. Hierover werd binnen de partij veel positiever gedacht, zij het dat alleen de SGP daarvoor in aanmerking kwam.⁷⁸ Bij de kamerverkiezingen van 1977 werd dan ook tot lijstverbinding met SGP en - met tegenzin - RPF besloten.

Het debat over samenwerking in het GPV bereikte aan het einde van de jaren zeventig een voorlopig hoogtepunt en spitte zich toe op de kwestie van lijstineenschuiving. De GVR hield vast aan de oude lijn. De raad was in meerderheid tegen lijstineenschuiving, omdat 'de gedachte gewekt wordt dat de kerkkeus van de kandidaten niet relevant is voor de plaatsing op de lijst'.⁷⁹ Er zou zo een interkerkelijke lijst ontstaan in plaats van een 'homogeen-confessionele lijst', waardoor ten onrechte een 'geestelijke verbondenheid' zou worden gesuggereerd. Dit zou de 'profetische kracht' van het GPV uithollen.⁸⁰ De GVR adviseerde dan ook tot zelfstandige lijsten bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1978 en de Europese verkiezingen van 1979. In 1981, voor de raads- en statenverkiezingen die een jaar later zouden worden gehouden, werd lijstineenschuiving nog eens afgewezen.

Binnen het GPV bestond ook een stroming die wel van samenwerking geporteerd was - niet als doel op zichzelf, maar omdat zo althans een deel van het GPV-program verwezenlijkt kon worden. Zo was de CVR in meerderheid voorstander van lijstineenschuiving, onder bepaalde voorwaarden. Na de teleurstellend verlopen kamerverkiezingen van 1981 kreeg deze richting de wind in de zeilen. In een verklaring die werd afgedrukt in het *Nederlands Dagblad* riep een aantal prominente GPV-ers op om te komen tot een beleid 'dat meer op verhoging van invloed en op werving van medestan-

ders is gericht'.⁸¹ Dit pleidooi voor lijststijnschuiving was ondertekend door onder anderen het oud-kamerlid Verbrugh, de theoloog prof. J. Douma en De Vries, hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*. Een kentering volgde. De algemene vergadering van september 1981 besloot met een minime meerderheid dat lijststijnschuiving 'in die gevallen waarin zelfstandige deelneming aan verkiezingen niet de voorkeur verdient, aanvaardbaar is, mits met grote voorzichtigheid en met zorgvuldigheid in de uitvoering gehanteerd'.⁸² Ondanks deze uitspraak bleef de verdeeldheid bestaan. De GVR besloot enkele jaren later dat het GPV bij de Europese verkiezingen van 1984 met een zelfstandige lijst uit moest komen. De algemene vergadering sprak zich echter uit vóór lijststijnschuiving. Hierop legden tien leden van de GVR hun bestuursfuncties neer. Zij vreesden voor de identiteit van het GPV. Enkelen van hen poogden de tegenstanders van lijststijnschuiving te mobiliseren. Begin 1985 werd daartoe een bijeenkomst belegd, waar maar liefst zo'n vijftienhonderd mensen op afkwamen. De tegenstanders hadden echter het pleit verloren. De algemene vergadering van april 1985 aanvaardde met overgrote meerderheid een groot aantal gedetailleerde criteria, waaraan lijststijnschuiving zou moeten voldoen.⁸³ Uitgangspunt bleef de zelfstandige GPV-lijst. Wanneer er dan toch samengewerkt werd, dan was handhaving van de eigen identiteit conditio sine qua non. Om elke schijn van een 'demonstratie van geloofeenheid' te vermijden, mocht de samenwerking onder geen beding op een principiele grondslagformule rusten. Tegelijkertijd moest de suggestie worden vermeden dat er politieke eenheid mogelijk was tegen de achtergrond van kerkelijke verdeeldheid.

RPF en SGP hadden niet al te veel moeite met deze criteria, die - met enkele kleine wijzigingen - anno 1993 nog steeds van kracht waren.⁸⁴ Wel had de starre, somtijds 'exclusieve' houding van het GPV bij de andere twee partijen tot wrevel geleid. Dit gold met name het accent dat werd gelegd op de bijzondere positie van de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt en de specifiek-kerkelijke inslag van het GPV die dit met zich meebracht. SGP-voorman Abma schreef hierover in 1984: 'als er verschillen bestaan tussen GPV en SGP... ligt dat onderscheid misschien ook hierin dat de SGP wat nederiger wil, wat meer de nadruk legt op het "onrein temidden van een onrein volk"'.⁸⁵ Het principiële onderscheid dat het GPV maakte tussen verbinding en ineen-schuiving van lijsten ontging de SGP ook. Beide methoden waren immers alleen maar bedoeld om verlies van stemmen tegen te gaan.⁸⁶ Ook de RPF stoorde zich aan de 'exclusiviteit en geslotenheid' van het GPV.⁸⁷ De ontstaansgrond van de Federatie was hierin precies gelegen. Vanuit haar doelstellingen bleef de RPF evenwel naar toenadering streven, wat het GPV juist weer stoorde. Het Verbond zag hierin een drijven naar eenheid. 'De RPF ziet het middel van de lijstencombinatie in tegenstelling tot

het GPV (en ook de SGP) als een stap op weg naar een politieke eenheid boven geloofsverdeeldheid', zo stelde partijsecretaris G.J. Schutte vast.⁸⁸ Het GPV moest niets hebben van wat het beschouwde als een illusie 'van een bijbels, maar onconfessioneel oecumenisme in alle kerken (met veel vrijblijvendheid en zuchten)'.⁸⁹

Langzaam maar zeker verdween veel van het oud zeer, dat bij het GPV bestond ten aanzien van de RPF en aanvaardde het Verbond het bestaan van de electorale concurrent. Ongetwijfeld zal het feit dat het Verbond in 1989 mede dankzij reststemmen van de Federatie een tweede kamerzetel verwierf, hierbij een rol hebben gespeeld. Begin 1992 zei GPV-voorzitter J. Blokland te hechten 'aan een goede samenwerking met de RPF... Ons appèl voor christelijke politiek beoogt niet om kiezers bij de RPF weg te lokken'.⁹⁰ Beide partijen moesten zich op het CDA richten, niet als concurrenten, maar elkaar versterkend.

4.2 Sub- en supranationale vormen van electorale samenwerking

Partijen gaan niet zo snel vergaande samenwerkingsverbanden aan bij de Tweede-Kamerverkiezingen. In de fusieprocessen van zowel het CDA als GroenLinks was landelijke electorale krachtenbundeling het sluitstuk - het laatste station voor de organisatorische samensmelting van de betrokken partijen.⁹¹ Aan deze terughoudendheid ligt vooral de vrees ten grondslag dat de eigen identiteit teloor gaat. De relatief lage kiesdrempel bevordert bovendien de neiging tot samengaan niet, anders dan om het verwerven van restzetels. Bij de raads-, staten- en Europese verkiezingen ligt dit anders. Enerzijds is bij deze verkiezingen de kiesdrempel hoger dan bij de kamerverkiezingen, anderzijds is de angst voor het vervagen van het partijprofiel geringer. Evenals bij ARP, KVP en CHU en bij PSP, CPN en PPR het geval was, werken RPF, GPV en SGP in toenemende mate samen bij deze niet-nationale verkiezingen.

gemeenteraadsverkiezingen

Pas in 1990 werd lijstverbinding bij de gemeenteraadsverkiezingen in de Kieswet geregeld. Daarvoor was de enige vorm van samenwerking het meer ingrijpende instrument van de lijstineenschuiving. SGP en GPV maakten hiervan in de eerste helft van de jaren zeventig spaarzaam gebruik. In 1970 was het GPV drie maal bij een lijstineenschuiving betrokken.⁹² Vier jaar later werkten SGP en GPV zowel met elkaar als (nog) met de ARP en CHU samen. Het GPV participeerde toen tien maal in een lijstineenschuiving.⁹³

De mate waarin SGP, GPV en RPF betrokken waren bij samenwerkingsverbanden in de verkiezingsjaren 1978-1994 is zichtbaar in tabel 2 en 3. Omdat de opgaven van de verschillende partijbureaus soms wat uiteenlopen, zijn niet alle vermelde percentages geheel correct. De afwijkingen zijn echter naar alle waarschijnlijkheid gering en doen geen afbreuk aan de tendens die in

tabel 2 zichtbaar wordt: de afname bij alle drie de partijen van zelfstandige deelname, en dus de toename van de lijstineenschuivingen. Opvallend is dat de in 1990 geopende mogelijkheid van lijstverbinding geenszins tot een trendbreuk heeft geleid.

Tabel 2. Aandeel zelfstandige lijsten van SGP, GPV en RPF in het totale aantal gemeenten waarin zij deelnemen (in %), 1978-1994

	SGP	GPV	RPF
1978	68	77	39
1982	59	50	34
1986	57	53	36
1990	50	47	22
1994	47	28	25

Tabel 3. Samenwerkingsverbanden bij gemeenteraadsverkiezingen (in %), 1978-1994

	SGP/GPV	SGP/RPF	GPV/RPF	SGP/GPV/RPF	totaal aantal samenwerkingsverbanden
1978	33	47	7	13	70
1982	7	31	28	35	123
1986	7	34	24	35	109
1990	7	26	28	38	125
1994	6	25	35	35	148

Dat de RPF van begin af aan op krachtenbundeling gericht was, blijkt overduidelijk uit tabel 2. Hierbij zullen ideologische motieven een rol hebben gespeeld. Daarnaast kunnen ook electoral-geografische omstandigheden van invloed zijn geweest. De RPF kent immers minder 'kiezersbolwerken' dan SGP en GPV. Vanaf 1978 werkte de Federatie in bijna tweederden van de gemeenten waarin zij aan de verkiezingen deelnam, samen met (een van) beide andere partijen. Niet verrassend was die partner aanvankelijk vooral de SGP; het GPV trok later echter geheel bij (zie tabel 3). Het Verbond, dat in 1978 nog in ongeveer driekwart van de gevallen 'autonoom' deelnam aan de raadsverkiezingen, liet aan het begin van de jaren tachtig zijn reserves varen en werkt anno 1994 in driekwart van de gevallen samen. De SGP vertoonde na 1978 een licht opgaande samenwerkingslijn. Dat deze in 1994 niet sterker steeg, zal samenhangen met het wat eerder aangescherpte standpunt over de

participatie van vrouwen in de politiek.⁹⁴ Sommige kiesverenigingen van de SGP wilden vrouwelijke kandidaten van de andere partijen niet (meer) aanvaarden, anderen deden dat wel.

Dat de RPF graag samenwerkt, blijkt ook uit tabel 3. In de jaren tachtig is de Federatie de spil van de gesmede electorale allianties. Er zijn heel weinig 'bilaterale' samenwerkingsverbanden waaraan de RPF niet deelneemt. Binnen het groeiende totaal van die verbanden blijft de 'maximale' vorm van samenwerking - waarin alle drie de partijen participeren - na een aarzelende start in 1978 op een stabiel niveau van ruim eenderde schommelen.

Provinciale Statenverkiezingen

In de jaren zeventig was er van samenwerking bij de statenverkiezingen nog weinig sprake. SGP en GPV deden in 1970 beide op eigen kracht mee. Vier jaar later ging de SGP enkele samenwerkingsverbanden aan. In de - voor haar 'kansloze' - provincies Friesland, Noord-Holland en Noord-Brabant werden op de kandidatenlijst plaatsen ingeruimd voor vertegenwoordigers van het NEV.⁹⁵ In Zeeland hadden SGP en GPV hun lijsten verbonden. In 1978 trokken de partijen - inclusief de nieuwkomer RPF - gescheiden op. Alleen in Friesland schoven de SGP en RPF hun lijsten ineen. Het GPV wilde weinig van samenwerking weten; de GVR had geadviseerd om met een zelfstandige lijst uit te komen. Wel werden in enkele gevallen de lijsten van GPV en SGP met elkaar verbonden.

De statenverkiezingen in de periode 1982-1991 laten een geheel ander beeld zien.⁹⁶ Zowel de lichtere, 'horizontale' (lijstverbinding) als de zwaardere, 'verticale' vorm van samenwerking (lijstineenschuiving) zijn geaccepteerde instrumenten geworden - zelfs voor het GPV. Tabel 4 geeft een overzicht van deze samenwerkingsvarianten: de gecursiveerde cijfers geven het aantal lijstverbindingen, de vetgedrukte het aantal lijstineenschuivingen. Bedacht moet worden dat beide varianten zich ook tegelijk kunnen voordoen: in de gecursiveerde aantallen die onder SGP/GPV/RPF staan vermeld, zijn zowel 'pure' lijstverbindingen van het drietal opgenomen als een lijstverbinding van de ene partij (bijvoorbeeld GPV) met een ineengeschoven lijst van de twee anderen (in dit voorbeeld SGP en RPF). Er is hier dus sprake van enige overlap.

Het beeld dat tabel 4 biedt vertoont veel overeenkomsten met het bij de gemeenteraden geconstateerde patroon: de RPF als spil van de samenwerking. Electorale allianties - licht of zwaar - tussen GPV en SGP hebben zich afgezien van één lijstverbinding niet voorgedaan. De tot samenwerking bereid zijnde houding van de RPF komt ook tot uitdrukking in haar geringe aantal *geheel* zelfstandige provinciale lijsten. In 1982 kwam de RPF één maal met een eigen, niet-verbonden lijst uit, in 1991 niet een keer. Tabel 4 geeft ook de toegenomen populariteit weer van samenwerkingsverbanden waarin de partners gedrieën (met ineengeschoven of verbonden lijsten) participeren.

Tabel 4. Aantal samenwerkingsverbanden bij de Provinciale Statenverkiezingen, 1982-1991

	SGP/RPF	GPV/RPF	SGP/GPV	SGP/GPV/RPF
1982	1 / 3	1 / 3	-	4 / 1
1987	0 / 3	0 / 4	1 / 0	6 / 3
1991	0 / 4	1 / 4	-	6 / 2

Eerste-Kamerverkiezingen

Bij de verkiezingen van de Eerste Kamer door de leden van de Provinciale Staten werken SGP, GPV en RPF ook met elkaar samen (een vorm van nationale samenwerking die op provinciaal niveau wordt uitgevoerd). In 1977 stelde het GPV - voor het eerst - aan de SGP voor om te komen tot een stembusafpraak.⁹⁷ Dit leidde tot de verkiezing van de eerste GPV-senator. In 1983 kreeg de RPF een vertegenwoordiger in de Eerste Kamer, dankzij een lijstverbinding met SGP, GPV en CDA. In 1987 koos de SGP voor uitsluitend reformatische samenwerking, in plaats van samenwerking waarbij het CDA ook was betrokken. Dit kostte haar een tweede zetel, maar het GPV behield hierdoor zijn ene senator.

Europese verkiezingen

Als gevolg van de weerstand bij het GPV kwam er bij de Europese verkiezingen in 1979 geen gezamenlijke lijst van de grond. De RPF had al vroeg de beide andere parten tot samenwerking uitgenodigd. Het GPV was hevig verdeeld. De tweede algemene vergadering die aan deze kwestie was gewijd, besloot met krappe meerderheid niet op het voorstel in te gaan en zelfstandig deel te nemen. De SGP vond dit besluit onbegrijpelijk en kwam met een eigen lijst uit. De RPF zag af van deelname. Zij achtte de gang van zaken een 'blamage', omdat zo de 'stem van de reformatie' niet in Straatsburg zou doorklinken - hetgeen inderdaad niet gebeurde.⁹⁸

Evenals bij de raads- en statenverkiezingen veranderde ook hier in de jaren tachtig het beeld. Met de toegenomen lokale en provinciale samenwerking bleek in 1984 voor het eerst een Europese alliantie haalbaar. Het GPV aarzelde aanvankelijk. De GVR wilde zoals reeds gezegd (in meerderheid) met een eigen lijst uitkomen, maar de algemene vergadering wenste lijstinschuiving. De samenwerking mocht echter geen inbreuk maken op de grondslag en identiteit van de partners, die dan ook zoveel mogelijk zelfstandig in de stembusstrijd optraden - tot verdriet van de RPF, die graag een

gezamenlijke campagne had gezien.⁹⁹ Overeengekomen werd dat elke partij met een eigen program de verkiezingen in zou gaan. De hoofdlijnen daarvan werden neergelegd in een gezamenlijk manifest. De gemeenschappelijke (in-eengeschoven) lijst werd aangevoerd door de SGP-er L. van der Waal. Hij werd in 1984 en in 1989 - toen het samenwerkingsverband moeiteloos werd herhaald - verkozen.

Bij de Europese verkiezingen van 1994 dreigde de vlotte samenwerking spaak te lopen. Juist op het moment dat er - als gevolg van de uitbreiding van het Nederlandse contingent Europarlementariërs - een tweede zetel voor de reformatorische drie in het verschieft lag, ontstond een conflict tussen RPF en SGP. De RPF wilde een vrouw op een onverkiesbare plaats op de kandidatenlijst plaatsen, wat voor de SGP niet aanvaardbaar was. Om de impasse te doorbreken, stelden de vier reformatorische leden van de Eerste Kamer voor om met een niet-partijgebonden lijst uit te komen, onder de naam 'Christelijke Alliantie Nederland'.¹⁰⁰ Uiteindelijk trok de RPF-kandidate zich terug, waarna de samenwerking toch doorgang vond.

4.3 Samenwerking bij Tweede-Kamerverkiezingen

De samenwerking tussen de reformatorische drie bij de Tweede-Kamerverkiezingen kwam maar moeizaam op gang.¹⁰¹ Oorzaak hiervan was gelegen in het feit dat het GPV de verkiezingsdeelname van de RPF als regelrechte concurrentie beschouwde. De Federatie richtte zich immers ook op de niet-vrijgemaakt-gereformeerde kiezers, die eerder op het GPV stemden. Van een lijstverbinding met de RPF bij de kamerverkiezingen van 1977 wilde het GPV dan ook niets weten. Alleen omdat de SGP zich in feite al had gecommiteerd aan de RPF, ging het Verbond overstag. Zijn vrees werd echter bewaarheid: het GPV verloor een zetel, terwijl de RPF de kiesdeler niet haalde (zie tabel 1). Hierdoor gingen de stemmen van deze partij in hun geheel voor de lijstcombinatie verloren.

Het GPV schreef het verlies grotendeels op conto van de RPF. Bij de kamerverkiezingen van 1981 wilde het Verbond dan ook niets van samenwerking met de RPF weten, maar wel met de SGP. Deze laatste voelde er niets voor om de RPF te laten vallen. Het GPV hield nu voet bij stuk. Men wilde zo onderstrepen dat een stem op de niet in de Kamer vertegenwoordigde RPF in feite een verloren stem was. Hierop gingen SGP en RPF samen in zee en verbonden zij hun lijsten. Mede dankzij die lijstverbinding behaalde de RPF twee zetels.

Het GPV kon nu niet meer om de RPF heen en deed bij de kamerverkiezingen van 1982 mee aan de reformatorische lijstverbinding. Een periode werd ingeluid van samenwerking van SGP, GPV en RPF bij de landelijke verkiezingen: ook in 1986 en in 1989 verbonden de drie hun lijsten. Vooral de SGP profiteerde hiervan: haar derde zetel werd hierdoor telkens veiliggesteld. In 1989 verkreeg het GPV zoals reeds vermeld zijn tweede zetel dankzij de lijstverbinding. Bij deze kamerverkiezingen hadden de partijen

afgesproken dat zij elkaar niet zouden beconcurreren, maar meer de nadruk op hun overeenkomsten zouden leggen.

4.4 Niet-electorale vormen van nationale samenwerking

Naast deze electorale samenwerking bestaan er nog andere vormen van politiek-reformatorische krachtenbundeling. In de eerste plaats in het parlement. In de Eerste Kamer bestaat er een 'geregelde samenwerking' tussen SGP, GPV en RPF.¹⁰² Hun fracties voeren wekelijks overleg en regelmatig wordt een gezamenlijke woordvoerder aangewezen. Deze samenwerking, die geen officiële status heeft, zou in het begin van de jaren tachtig zijn ontstaan.¹⁰³ Ook in de Tweede Kamer is sprake van 'meer dan incidentele samenwerking' tussen de reformatorische fracties. 'Beleidsinhoudelijk worden met een zekere regelmaat de standpunten van deze fracties op elkaar afgestemd.'¹⁰⁴ Ook wordt de deelname in parlementaire delegaties en het werk in de kamercommissies verdeeld. Een gezamenlijk woordvoerderschap, zoals in de senaat, is hier echter uit den boze. De RPF is hiervan niet afkerig, maar de andere twee willen er beslist niet van weten. 'De Tweede-Kamerfractie is het politieke gezicht van het GPV, en dient daarom te allen tijde herkenbaar te zijn', zo meent het Verbond.¹⁰⁵

Buiten het parlement zijn op landelijk niveau de contacten tussen de partijorganisaties van SGP, GPV en RPF geïntensiveerd. Vanaf het einde van de jaren tachtig treffen de partijvoorzitters en -secretarissen elkaar met de nodige regelmaat. Met name tijdens verkiezingscampagnes vindt overleg plaats.¹⁰⁶ Daarnaast werken ook hun neveninstellingen in toenemende mate samen. Zo kwamen de jongerenorganisaties van SGP, GPV en RPF in oktober 1991 voor de eerste keer tot een gezamenlijk politiek standpunt (over het milieu). Besloten werd daarbij dat 'in de nabije toekomst nauwer zal worden samengewerkt'.¹⁰⁷ Dit verliep overigens niet geheel van een leien dakje. In de zomer van 1993 haakten de SGP-jongeren af bij de organisatie van een gezamenlijke bijeenkomst over Europa om niet de indruk te wekken dat men uit was op 'een hechtere relatie' met GPV en RPF.¹⁰⁸ Verder belegden de wetenschappelijke instituten van de drie partijen in 1993 een tweetal gezamenlijke conferenties, over Europese eenwording (in samenwerking met de gecombineerde fractie in het Europees Parlement) en over de gezondheidszorg.¹⁰⁹

Ook op internationaal niveau kwam samenwerking op gang, in de Christian Heritage International Political Society (CHIPS). Deze in 1990 in Canada opgerichte organisatie beoogt een 'informeel internationaal netwerk voor bijbelgetrouwe politiek' te zijn. Rouvoet nam het initiatief tot de oprichting van Chips-Europa. In het bestuur hadden tevens op persoonlijke titel zitting de SGP-Europarlementariër Van der Waal en A.H. Poelman (directeur van het wetenschappelijk bureau van het GPV). RPF-senator Schuurman was

voorzitter.¹¹⁰

4.5 Externe ontwikkelingen

Naast de hierboven genoemde niet-nationale vormen van electorale samenwerking en de niet-electorale vormen van nationale samenwerking zijn er processen denkbaar, die zich in mindere of meerdere mate buiten het bereik van de partijen afspelen, maar die wel van invloed kunnen zijn op hun onderlinge verhoudingen. Te denken valt hier allereerst aan het 'Beraad Geestelijke Vrijheid'. Het BGV werd in maart 1993 opgericht, na de aanvaarding door de Tweede Kamer van de Algemene Wet Gelijke Behandeling. Het initiatief richtte zich op de behandeling van de wet in de Eerste Kamer. Aan de senatoren werd een petitie met ruim tweehonderdduizend handtekeningen tegen de wet overhandigd.¹¹¹

Van initiatieven als het BGV kan een convergerende werking uitgaan op de posities van SGP, GPV en RPF. In de eerste plaats vanwege het feit dat prominente leden van de drie partijen erbij betrokken waren. Zo maakten van het zogeheten Kernberaad ook de drie directeurs van de wetenschappelijke bureaus van SGP, GPV en RPF (J. Mulder, Poelman en Rouvoet) op persoonlijke titel deel uit.¹¹² Minstens zo belangrijk is echter het feit dat de achterban van de verschillende partijen elkaar bij dergelijke initiatieven ontmoet. Dat hierbij onderlinge scheidslijnen kunnen vervagen, heeft de ontstaansgeschiedenis van GroenLinks aangetoond.¹¹³

Andere ontwikkelingen die de onderlinge betrekkingen zeker beïnvloeden, zijn die op kerkelijk terrein. De organisatorische diversiteit van de reformatorische politiek zou aan scherpte verliezen, wanneer de gereformeerde 'compartimentering' zou afnemen. Er zijn de laatste tijd tekenen die daar op wijzen. Er bestaan al langer officiële contacten van de de Christelijk Gereformeerde Kerken met enerzijds de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt en anderzijds de Nederlands Gereformeerde Kerken. Tussen de beide laatste is daarvan (vooralsnog) geen sprake.¹¹⁴

Naast deze formele relaties kwam in mei 1992 het 'Gereformeerd Appèl '92' tot stand. Het betrof een groep van dertig personen uit deze drie kerkgenootschappen, die beoogde de toenadering tussen deze drie kerken te bevorderen door het gebed (gebedssamenkomsten), maar ook door het aandacht vragen voor en het stimuleren van 'concrete wegen... voor kerkelijke herkenning'.¹¹⁵

Tot het Gereformeerd Appèl '92 behoorden 'partijpolitici' als Kuiper, Rouvoet en Schuurman (allen RPF) en Poelman (GPV). Bij deze aanzetten tot toenadering zijn overigens de bevindelijk-gereformeerden (waar de SGP vooral haar thuisland heeft) overigens niet betrokken.

5. Conclusie

De totstandkoming van zowel CDA als GroenLinks heeft zich voorgedaan in een periode waarin de maatschappelijke context waarin de gefuseerde

partijen zich bewogen, ingrijpend veranderde. Voor ARP, KVP en CHU was dat vooral de ontzuiling, voor CPN, PSP en PPR met name de opkomst van de nieuwe middenklasse met sterk 'post-materiële' opvattingen. Structurele electorale achteruitgang, afkalvende machtsposities en ideologische crises vergrootten de bereidheid tot samenwerking. Wanneer de samenwerking eenmaal op gang kwam, kreeg deze - mede onder invloed van de 'vijandige' omgeving waarin deze partijen verkeerden - een eigen dynamiek. Hun zelfstandig voortbestaan werd door allerlei varianten van samenwerking gaandeweg steeds onrealistischer. Uiteindelijk werd ook de laatste hobbel - die van lijstineenschuiving bij de Tweede-Kamerverkiezingen - genomen. Het samengaan in een nieuwe partijformatie was daarna niet meer dan een kwestie van tijd.¹¹⁶

Wanneer SGP, GPV en RPF tegen dit fusie-model worden geplaatst, valt meteen een zeer groot verschil op. De electorale positie van de reformatorische drie is bepaald stabiel; in de opiniepeilingen wordt zelfs enige winst voorspeld. Ook hun ledental blijft op peil. Daarmee ontbreekt de motor die een fusieproces op gang brengt.

Daarnaast springen echter ook de overeenkomsten in het oog. In de eerste plaats liggen de reformatorische partijen in hetzelfde ideologische domein. Hoewel er op dit terrein zeker nog grote verschillen liggen (met name het SGP-standpunt over de vrouw is een struikelblok), zijn de partijen op enkele principiële punten naar elkaar toegegroeid - of doen deze punten in de politieke praktijk er minder toe.

Een tweede overeenkomst is de toenemende samenwerking tussen SGP, GPV en RPF, niet alleen kwantitatief (het aantal electorale samenwerkingsverbanden), maar ook kwalitatief (tussen de partijorganisaties, de neveninstellingen, de parlementaire fracties, de diverse achterbannen en op kerkelijk terrein). Het recentelijk aangescherpte SGP-standpunt over de vrouw heeft daar wel iets aan afgedaan, maar het aantal electorale allianties bij de gemeenteraadsverkiezingen groeide als het ware toch tegen de verdrukking in.

De derde overeenkomst betreft de veranderende maatschappelijke context: de toenemende secularisering, deconfessionalisering en individualisering van de samenleving. Binnen de drie reformatorische partijen neemt het gevoel van maatschappelijke en politieke marginalisering de laatste jaren sterk toe. Het SGP-Tweede-Kamerlid J.T. van den Berg beschouwde de aanvaarding van de Algemene Wet Gelijke Behandeling als een 'signaal van de eindtijd'.¹¹⁷ In de publikaties van SGP, RPF en GPV is een veelheid van citaten aan te wijzen die wijzen op een sterke beleving van de 'antithese'.

Ondanks deze parallellen ligt fusie van de reformatorische drie voorlopig niet voor de hand. Als zich echter belangrijke veranderingen op electoraal terrein voordoen (stemmenverlies of een eventuele substantiële verhoging van de

kiesdrempel), zullen de barrières die er nu nog zijn voor een ineengeschoven lijst bij de Tweede-Kamerverkiezingen waarschijnlijk snel geslecht worden - zeker ook gelet op het hierboven beschreven besef van marginalisering. Naar analogie van de ontstaansgeschiedenis van het CDA en GroenLinks zou dan een fusie betrekkelijk snel moeten volgen. Maar de obstakels zien er daarvoor momenteel nog heel stevig uit. Als er ooit gefuseerd wordt, dan is eenwording tussen alleen GPV en RPF (als eerste stap) nog het meest waarschijnlijk.¹¹⁸

noten

1. Zie Th. Besteman, 'Dales' uitleg van de bijbel', in: *HP/de Tijd*, 2 april 1993.
2. G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1992, 123-148.
3. Zie W. Fieret, *De staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal*, Houten, 1990; J. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', in: W.Chr. Hovius e.a., *Van goedertierenheid en trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij*, 's-Gravenhage, 1993, 13-80; en J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw*, Kampen, 1992.
4. G. Dekker en J. Peters, *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen*, Kampen, 1989, 82, zie ook 18.
5. Zwemer, *op.cit.*, 282-291; zie ook M. van Manen, 'Een buiging ten afscheid', in: *In het Spoor*, 14 (1990), 1 (feb.), 4-8; 'Hoe nu verder?' [bestuursverklaring], in: *In het Spoor*, 14 (1990), 3 (aug.), 36-38, 51.
6. Zie J. van der Jagt, 'Een partij als geen andere. Over ontstaan, grondslag en doelstelling', in: J. van der Jagt e.a., red., *Gedenkboek GPV*, Amersfoort, 1988, 44-63; H. Timmermans, 'Een partij als alle andere. Over veertig jaar praktisch functioneren', in: Van der Jagt, *op.cit.*, 92-125; Th. Haasdijk, *Een vaste burcht. Basisboek voor de politiek van het GPV*, Barneveld, 1989, 16-24; en J.P. de Vries, *Het leven is één*, Barneveld, 1992, 9-22.
7. Het begrip 'ethisch conflict' heeft overigens niet een eenduidige betekenis, zie: Haasdijk, *op.cit.*, 18 en met name De Vries, *op.cit.*, 23-38.
8. Th. Haasdijk, *Woning gezocht. Een beschrijving van de Reformatorische Politieke Federatie*, niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1985; idem, 'De reformatorische politieke federatie', in: *Ons Burgerschap*, 39 (1986), 1 (25 jan.), 5-6 (Groen Katern).
9. Dekker en Peters, *op.cit.*.
10. Volgens H.C. Stoffels was de abortuskwestie het punt waarop evangelischen en christenen uit de rechterflank van de gereformeerde gezindte elkaar vonden in de RPF; zie H.C. Stoffels, *Wandelen in het licht. Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*, Kampen, 1990, 30.
11. *Rapport Grondslag en Politiek handelen*, Den Haag, 1978; *Ontwerp-Program van Uitgangspunten CDA*, Den Haag, 1992; *Meer over de kleine reformatorische partijen*, Den Haag, [1991]; H.F. Massink, 'De christen-democratische visie op de

- overheidstaak', in: *Zicht*, 17 (1991), 5, 156-162; B.J. van der Vlies, 'De "C" van het CDA', in: *Zicht*, 18 (1992), 5, 188-191; M. Leerling, 'C en D en A', in: *Nieuw Nederland*, 17 (1991), 4 (apr.), 5; A. Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid*, Nunspeet, 1992, 89-91; H. Timmermans en K. Veling, 'Om het hart van de christelijke politiek', in: *Ons Burgerschap*, 42 (1989), 2 (18 febr.), 5-12 (Groen Katern); Th. Haasdijk en A.H. Poelman, 'Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving', in: *Ons Burgerschap*, 45 (1992), 4 (apr.), 17-28 (Groen Katern); E.M.H. Hirsch Ballin, C.J. Klop en E. van Middelkoop, *Christelijke politiek in een gesecculariseerd Nederland*, Barneveld, 1991; en C. Bremmer, 'Christendemocratie is niet vrijblijvend', in: *Amendement*, 1 (1993), 4, 16-18.
12. Zie J.A. Schippers, "'Laissez-faire" of "Laissez-fleurir" (II en slot)', in: *Zicht*, 19 (1993), 6, 233-234.
13. Zie ook: G.J. Schutte, 'Een christelijk compromis?', in: *Ons Burgerschap*, 41 (1988), 11 (26 nov.), 157; volgens K. Veling maakt het CDA zelfs al bij voorbaat 'ruimte voor het compromis' in plaats van met eigen standpunten te beginnen; zie *idem*, 'Saps blinde vlek voor de Godsoevereiniteit', in: *Amendement*, 1 (1993), 3, 6.
14. *Nederlands Dagblad*, 20 oktober 1989.
15. J. Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers. Enige verkenningen', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1989, 73-101; Rouvoet, *op.cit.*, 121-126.
16. C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*, Houten, 1985, 251-252; Hippe, *op.cit.*, 81-82; A.A. van der Schans, *Kuyper en Kersten. IJveraars voor herkestening van onze samenleving*, Den Haag/Leiden, 1992, 119; K. van der Zwaag, 'De SGP tussen gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid (II en slot)', in: *Zicht*, 19 (1993), 2, 47-48.
17. A.H.M. Dölle, 'De Staatkundig Gereformeerde Partij', in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1982, 181-182; Van der Schans, *op.cit.*, 118-119; Rouvoet, *op.cit.*, 111-114.
18. L.M.P. Scholten, 'Om een staat met de Bijbel', in: Hovius, *op.cit.*, 85-86; Van der Schans, *op.cit.*, 70.
19. J. Mulder e.a., *Van Medelanders naar Nederlanders? Staatkundig gereformeerde visie op de migrantenpolitiek in Nederland*, 's-Gravenhage, 1988, 76-77; M. Dankers, 'Theocratie in de SGP-geschiedenis', in: *Denken over Theocratie*, Leiden/Den Haag, 1991, 35-36.
20. N. Dukker, *Niet gelijk maar gelijkwaardig. De integratie van vrouwen in de SGP, het GPV en de RPF*, niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1992; zie ook de 'Brief van het Hoofdbestuur van de SGP aan de leden', in: *De Banier*, 72 (1993), 15/16 (29 juli), 6-7.
21. Anders dan wel wordt aangenomen verschillen de standpunten ten aanzien van de politieke participatie van vrouwen tussen RPF en GPV enerzijds en SGP anderzijds aanzienlijk; vergelijk H. van de Velde, 'Van pressie tot beleid. Het streven naar meer vrouwen in de partijpolitiek in de jaren tachtig', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1993, 182.

22. Dukker, *op.cit.*, 53.
23. *Ibidem*, 54.
24. *Brief van het Hoofdbestuur*, 8-9; 'Verslag Huishoudelijke Vergadering van 25-9-1993', in: *De Banier*, 72 (1993), 20 (7 okt.), 14-15; D.J. Budding, 'Op Gods Woord gegrond', in: *De Banier*, 72 (1993), 21 (21 okt.), 4-7; M. van Manen, 'Weer een brief van het Hoofdbestuur', in: *In het Spoor*, 17 (1993), 4/5 (aug.), 117-121; diverse artikelen in: *In het Spoor*, 17 (1993), 6 (dec.).
25. *Het werk van de grondslagcommissie (van de RPF) t/m ultimo januari 1984*, 6; Haasdijk, *De reformatorische politieke federatie*, 6.
26. Hoofdartikel *Nederlands Dagblad*, 9 april 1981; J. van der Jagt, 'Kamerverkiezing 1981 (slot)', in: *Ons Burgerschap*, 34 (1981), 8 (16 mei), 59; *Punten van overeenstemming en van verschil tussen de SGP, het GPV en de RPF*, SGP, 1985, 2.
27. *Nederlands Dagblad*, 29 april 1981; H. van de Groep, 'RPF-voorzitter Langelier: "Dat claims-leggen is nu juist iets wat wij binnen de RPF niet moeten hebben"', in: *Nederlands Dagblad* 3 juli 1981; M. Leerling, 'Bouwen en bewaren', in: C.P. van Dijk e.a., *Christelijke politiek vandaag*, Kampen, s.a., 105.
28. G.J. Schutte, 'Politieke gevoelens en instrumenten', in: *Ons Burgerschap*, 35 (1982), 12 (17 juli), 116; J. van der Jagt, 'Kerk en politiek (2)', in: *Ons Burgerschap*, 30 (1977) 12 (20 aug.), 147-148; Haasdijk, *Een vaste burcht*, 32-33.
29. *Grondslagcommissie*, 3, 6 en 7. Vergelijk ook de laatst vermelde opvatting van deze commissie met De Vries, *Het leven is één*, 42.
30. Th. Haasdijk, 'Eenheid en verscheidenheid. Verschillen tussen SGP, GPV en RPF op lokaal niveau', in: *Raster*, 1990, 2, 12.
31. A.J. Verbrugh, 'De wetsidee', in: *Ons Politeuma*, 13 (1960), 11 (dec.), 122-134; *idem*, 'ARP en RPF', in: *Ons Burgerschap*, 31 (1978), 5 (11 mrt.), 44-45; *Kerk en politieke partij. De politieke relevantie van de kerkkeuze*, Groningen, 1979, 30-31; J.P. de Vries, 'De staatsvisie van de RPF', in: *Nederlands Dagblad*, 27 april 1991; A.J. Verbrugh, 'De eer Gods en de gerechtigheid in de staatsvisie', in: *De Reformatie*, 68 (1993), 29 (24 apr.), 590-593.
32. *Grondslagcommissie*, 7; zie ook 2.
33. Deze conclusie is mede gebaseerd op een telefoongesprek met dhr. H.F. Massink van de Guido de Brèsstichting van de SGP. Zie ook: W. Dekker, 'Veleva's pleidooi voor de versoberingsstaat', in: *Zicht*, 14 (1988), 4, 97; H. Kerst, "Reformatorische staatsvisie I", in: *In het Spoor*, 17 (1993), 6 (dec.), 149.
34. 'Eenheid in beleid. Over de toelating van leden tot het GPV'; nota van de Generale Verbondsraad van het GPV, bijlage 3 bij de *Beschrijvingsbrief deel I voor de Algemene Vergadering van het GPV op 24 april 1993*, 23; zie ook *Kerk en politieke partij*, 22.
35. Interview met GPV-voorzitter J. Blokland door W. Bouwman en J.W. van Houdt in *Nederlands Dagblad*, 1 mei 1993.
36. *Eenheid in beleid*, 24; *Kerk en politieke partij*, 13-14, 22.
37. *Eenheid in beleid*, 24; M. van de Groep, 'Verslag van de Algemene Vergadering 1993', in: *Ons Burgerschap*, 46 (1993), 5 (mei), 66-69; toespraken S.J.C. Cnossen tijdens de Algemene Vergadering, in: *Ons Burgerschap*, 46 (1993), 5 (mei), 69-73.
38. Serie artikelen J.P. de Vries in: *Nederlands Dagblad*, 20 en 21 oktober en 1 en 2 december 1989; *idem*, *Het leven is één*, hoofdstuk 4; Th. Haasdijk, 'Verstaat gij wat gij leest? Notitie toelatingsbeleid', in: *Raster*, 21 (1992), 1, 4-12; GPJC Amsterdam

- (e.o.) (A.C. Jonker), 'De toekomst van het GPV', in: *Ons Burgerschap*, 46 (1993), 3 (mrt.), 34.
39. Interview met GPV-voorzitter J. Blokland door B. Tichelaar, in: *Koers*, 23 (1992), 3 (7 feb.), 29-30; Haasdijk, *op.cit.*, 7-9.
40. E. Schuurman, 'Christelijke politiek op weg naar 2000. Pleidooi voor doorbraak bij GPV', in: *Koers*, 23 (1992), 18 (18 sep.), 14-16; zie ook het interview met Schuurman door J.W. van Houdt en P.H. de Jong, in: *Nederlands Dagblad*, 10 oktober 1992; J.P.M. Rietkerk, 'Toelatingsbeleid GPV versoepeld?', in: *Nieuw Nederland*, 18 (1992), 2 (feb.), 7; 'Samenvatting notitie Federatiebestuur RPF', in: *Nieuw Nederland*, 18 (1992), 4 (apr.), 10.
41. R. Kuiper, 'Volharden bij het ideaal', in: *Amendement*, 1 (1993), 3, 12; zie ook: A. van den Berg in een gesprek met B. Tichelaar, in: *Koers*, 25 (1994), 3 (4 feb.), 10.
42. A.J. Verbrugh, *Universeel en Antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en anti-revolutionaire politiek*. Deel 1, Groningen, 1980, 96-108.
43. G. Holdijk, 'GPV en SGP kijken naar elkaars portret', in: *De Banier*, 64 (1985), 19 (12 sep.), 11-13; D.A.C. Slump, 'Kort commentaar SGP/GPV', in: *Ons Burgerschap*, 38 (1985), 5 (20 apr.), 25-26 (Groen Katern); H. Freeke, 'De SGP en het cultuurmandaat', in: *Zicht*, 13 (1987), 3, 85-88; H.F. Massink, *Dienstbaar tot gerechtigheid. SGP-visie op de aard en omvang van de overheidstaak*, Houten, 1993, 76-77, 81.
44. Rouvoet, *op.cit.*, 9; interview met R. Kuiper door M. Flipse en M. Jonker, in: *Jeugd en Politiek*, 29 (1992), 10 (dec.), 5.
45. Rouvoet, *op.cit.*, 16, 103.
46. Rouvoet, *op.cit.*, 26-34.
47. A.J. Verbrugh, 'Soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie', in: *Ons Politeuma*, 13 (1960), 9/10 (oct./nov.), 109-114; idem, *De wetsidee*, 126-128.
48. Massink, *op.cit.*, 61-62; Kerst, *op.cit.*, 148.
49. Massink, *op.cit.*, 85; Kerst, *op.cit.*, 150; H. Kerst, 'Reformatische staatsvisie (2)', in: *In het Spoor*, 18 (1994), 1 (feb.), 18-20.
50. Rouvoet, *op.cit.*, 31-46.
51. *Nederlands Dagblad*, 27 april 1991 en 8 augustus 1992.
52. E. Schuurman, 'RPF en GPV in overheidsvisie dicht bij elkaar', in: *Nieuw Nederland*, 14 (1988), 8/9 (aug./sept.), 10-11; zie ook de opvatting van de vrijgemaakt-gereformeerde hoogleraar J. Douma, geciteerd bij Rouvoet, *op.cit.*, 38.
53. Th. Haasdijk, 'Eenheid en verscheidenheid'; zie ook: J. Blokland, 'Grenzen aan de samenwerking', in: *Ons Burgerschap*, 42 (1989), 11 (30 dec.), 138; en J.P. de Vries in *Nederlands Dagblad*, 20 oktober 1989; vergelijk G.J. Schutte, 'Richtlijnen in perspectief', in: *Ons Burgerschap*, 32 (1979), 4 (24 mrt.), 27.
54. J. Doornebal, 'Om den brode', in: Hovius, *op.cit.*, 227, 231; Massink, *op.cit.*, in het bijzonder 64-67, 117-121; B.J. van der Vlies, 'Overheidsbemoeyenis', in: *De Banier*, 72 (1993), 7 (8 apr.), 5.
55. Alleen Kerst, *Reformatische Staatsvisie I*, 147, wijst er op dat het hier geen betekenisverschil maar een accentverschil betreft. Zie ook Schippers, *op.cit.*, 232.
56. A.J. Verbrugh, 'Mysticisme, piëtisme en Staatkundig Gereformeerde Partij', in:

- Ons Politeuma*, 13 (1960), 4 (apr.), 56-57; P. Jongeling, 'SGP en GPV', in: *Partij en Politiek*, Groningen, 1976, 35; *Punten van overeenstemming en verschil*, 5; Th. Haasdijk, 'Christelijke gemeentepolitiek op welke basis?', in: *Ons Burgerschap*, 39 (1986), 4 (15 mrt.), 38; M.P.H. van Haeften, 'SGP-ers over werkloosheid en sociale zekerheid', in: *Ons Burgerschap*, 41 (1988), 2 (20 feb.), 13 (Groen Katern).
57. Hippe, *op.cit.*, 88-91; Haasdijk, *Eenheid en verscheidenheid*, 16.
58. Haasdijk, *Christelijke gemeentepolitiek*, 38; en *Eenheid en verscheidenheid*, 15; 'De problematiek van de ambtseed. Rapport van een werkgroep van de Guido de Brèsstichting', in: *De Banier*, 72 (1993), 22 (4 nov.), 5-9.
59. Haasdijk (zie vorige noot); D. Stellingwerf, 'Ambtseed kan christen-politicus in moeilijke positie brengen', in: *Nieuw Nederland*, 14 (1988), 6/7 (juni/juli), 12-15; R. Kuiper, 'De ambtseed', in: *Afgestemd*, 1 (1991), 1 (feb.), 24-27; Th. Haasdijk, 'RPF en ambtseed', in: *Raster*, 20 (1991), 3, 10-14.
60. M. de Bruyne, *Samenwerking tussen de Staatkundig Gereformeerde Partij en het Gereformeerd Politiek Verbond in de Tweede Kamer der Staten-Generaal over de periode 1973-1981*, niet-gepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1982, 42-43; zie verder Jongeling, *op.cit.*, 35; en D.A.C. Slump, *op.cit.*, 27 (Groen Katern).
61. G.J. Schutte, *Politieke gevoelens en instrumenten*, 105, 116; A.J. Verbrugh, 'De verschillen in politieke voorkeuren van Nederlandse burgers die vaak worden gerekend bij de Gereformeerde Gezindte (deel 2)', in: *Ons Burgerschap*, 39 (1986), 4 (15 mrt.), 24 (Groen Katern); F. van Deijl, 'De evangelisatiedrift van Meindert Leerling', in: *HP/De Tijd op Zondag*, 3 januari 1993.
62. De Bruyne, *op.cit.*
63. Rouvoet, *op.cit.*, 129.
64. *Statuten van de Reformatorische Politieke Federatie*, artikel 3, lid c.
65. Besluit Federatieraad, in: *Nieuw Nederland*, (1976), 9 (nov.), 20.
66. 'RPF krijgt nieuwe voorzitter' in: *Nieuw Nederland*, 13 (1987), 9 (nov.), 5; en J.P.M. Rietkerk, 't Is tijd voor een Orthodox Christelijke Alliantie', in: *Nederlands Dagblad*, 24 juli 1993.
67. P. van Vugt, '"Onze mensen moeten in Raad en Staten"', in: Hovius, *op.cit.*, 298.
68. Als gevolg van een wijziging van de kieswet bestond pas bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 de mogelijkheid van lijstverbinding.
69. Zwemer, *op.cit.*, 354-355; zie ook *De Banier*, 31 (1952), 48 (4 dec.), 6.
70. Van Vugt, *op.cit.*, 313; zie ook 308. Zie verder Zwemer, *op.cit.*, 349 en 355.
71. Verklaring hoofdbestuur SGP getiteld 'Samenwerking', in: *De Banier*, 52 (1973), 51/52 (20 dec.), 5.
72. Verklaring hoofdbestuur SGP getiteld 'Hetzelfde nogmaals', in: *De Banier*, 56 (1977), 5 (3 feb.), 1.
73. 'Inter-uitwisseling van ervaringen', in: *De Banier*, 64 (1985), 8 (11 apr.), 9.
74. H.G. Abma, 'Samenwerking', in: *De Banier*, 55 (1976), 16 (15 apr.), 1; zie ook *idem*, 'Over samenwerking', in: *De Banier*, 56 (1977), 45 (10 nov.), 1-2.
75. Zie Hippe, *op.cit.*, 82; zie ook M. van Manen, 'Lijstverbinding/lijstineenschuiving', in: *In het Spoor*, 17 (1993), 4/5 (aug.), 123-127.
76. D.C. Haak, 'Gemeenteraadsverkiezingen', in: *Ons Politeuma*, 6 (1952), 8 (dec.), 6.

77. Zie Timmermans, *op.cit.*, 117-124.
78. J. van der Jagt, 'Rond de stembus', in: *Ons Burgerschap*, 29 (1976), 19 (27 nov.), 164.
79. Timmermans, *op.cit.*, 119.
80. *Het GPV over samenwerking*, Amersfoort, 1979, 28-40.
81. *Nederlands Dagblad*, 27 juni 1981.
82. 'Voorstel Barneveld/Voorthuizen, Kampen en IJsselmuiden II', in: *Ons Burgerschap*, 34 (1981), 13 (10 okt.), 118.
83. Zie de 'Notitie criteria bij toepassing van lijstineenschuiving', in: *Ons Burgerschap*, 37 (1984), 15 (20 okt.), 151-155; en 'Criteria bij politieke samenwerking', in: *Ons Burgerschap*, 38 (1985), 3 (3 mrt.), 23-29.
84. Zie 'GPV-kiesverenigingen minder vrij bij gezamenlijke lijsten', in: *Nieuw Nederland*, 11 (1985), 7 (aug./sep.), 11-12; en 'Commentaar voorlichtings-secretaris SGP bij de voorwaarden van het GPV voor lijstverbinding'.
85. *De Banier*, 3 september 1984
86. 'Lijstineenschuiving', in: *De Banier*, 60 (1981), 36 (11 sep.), 5.
87. Zie A. Kadijk, 'Het GPV en politieke samenwerking', in: *Nieuw Nederland*, 15 (1989), 2 (feb.), 11; en 'Reden tot vreugde', in: *Nieuw Nederland*, 15 (1989), 9 (sep.), 9.
88. G.J. Schutte, 'In vertrouwen voortvaren', in: *Ons Burgerschap*, 30 (1977), 16 (15 okt.), 181; zie ook J. van der Jagt, 'Conflict tegen confessie', in: *Ons Burgerschap*, 31 (1978), 4 (25 feb.), 34.
89. A.J. Verbrugh, 'Eerste keus en tweede keus', in: *Ons Burgerschap*, 31 (1978), 10 (27 mei), 108.
90. J. Blokland, 'Vragen en antwoorden rond het toelatingsbeleid', in: *Ons Burgerschap*, 45 (1992), 4 (apr.), 66.
91. Voerman, *op.cit.*, 135.
92. 'Evaluatie machtiging naamsgebruik GPV', in: *Ons Burgerschap*, 45 (1992), 3 (mrt.), 45.
93. G.J. Schutte, 'Nederland na de verkiezingsjaren', in: *Ons Politeuma*, 27 (1974), 9 (8 juni), 70; zie ook Van Vugt, *op.cit.*, 316. De SGP werkte hier en daar ook met het NEV samen. Zie voor het GPV verder ook 'Evaluatie machtiging naamsgebruik GPV'.
94. Zie 'Forse toenadering GPV en RPF bij raadsverkiezingen', in: *Nederlands Dagblad*, 20 januari 1994.
95. Deze vorm van samenwerking leidde tot kritiek binnen de partij. Politiek leider Abma pareerde deze echter; zie Van Vugt, *op.cit.*, 314.
96. In 1985 schoven SGP en RPF hun lijsten ineen in Flevoland. Het GPV zag van een gemeenschappelijke lijst en ook van lijstverbinding af.
97. 'Van de voorzitter', in: *Ons Burgerschap*, 30 (1977), 3 (12 feb.), 51.
98. 'RPF teleurgesteld over besluit SGP', in: *Nieuw Nederland*, (1979), 4 (apr.), 20.
99. Zie de 'Overeenkomst van samenwerking tussen SGP, RPF en GPV t.b.v. deelname aan de verkiezing van leden van het Europees Parlement en de vertegenwoordiging in het Europees Parlement', in: *de Banier*, 63 (1984), 7 (29 mrt.), 19.

100. *Reformatorisch Dagblad*, 19 november 1993.
101. Zie voor informatie over de lijstverbindingen tussen SGP, GPV en RPF: C.S.L. Janse, 'De strijd om de kiezer', in: Hovius, *op.cit.*, 154-157.
102. M. de Bruyne, 'Het woord is aan de geachte afgevaardigden', in: Hovius, *op.cit.*, 203-204.
103. D.J. Elzinga en C. Wisse, *De parlementaire fracties*, Groningen, 1988, 159.
104. *Ibidem*, 125. Zie ook De Bruyne, *op.cit.*, 193.
105. M.P.M. van Haeften en E. van Middelkoop, 'Een kwart eeuw in de Tweede Kamer', in: Van der Jagt, *Gedenkboek GPV*, 192.
106. 'Van de bestuurstafel', in: *Nieuw Nederland*, 18 (1992), 11 (nov.), 3; zie ook J. Blokland, 'Formulering en interpretatie', in: *Ons Burgerschap*, 45 (1992), 7 (sep.), 116.
107. 'Milieumanifest. RPJO werkt samen met SGP- en GPV-jongeren', in: *Nieuw Nederland*, 17 (1991), 11 (nov.), 14.
108. *Reformatorisch Dagblad*, 14 juni 1993.
109. Deze laatste bijeenkomst was het vervolg op een symposium over hetzelfde thema in 1990, dat door de drie wetenschappelijke bureau's samen met onder meer het Wetenschappelijk Instituut van het CDA was georganiseerd.
110. 'CHIPS-Europe van start', in: *Nieuw Nederland*, 18 (1993), 10 (okt.), 10.
111. *Reformatorisch Dagblad*, 19 februari 1994.
112. *Nederlands Dagblad*, 7 april 1993.
113. Voerman, *op.cit.*, 138.
114. Tijdens de laatste synode van de Gereformeerde Kerken-vrijgemaakt is besloten een onderzoek te doen naar eventuele mogelijkheden voor het aangaan van officiële contacten met de Nederlands Gereformeerden. Een voorzichtig besluit, maar gelet op de diepe wonden die de kerkscheuring van 1967 (waaruit de Nederlands Gereformeerde Kerken ontstonden) heeft geslagen, zeker opmerkelijk. In februari 1994 vond een eerste gesprek plaats tussen delegaties van beide kerken. Zie *Reformatorisch Dagblad*, 22 februari 1994; en *Trouw*, 23 februari 1994.
115. *Nederlands Dagblad*, 2 juni 1992.
116. Zie Voerman, *op.cit.*, 142-143.
117. *Reformatorisch Dagblad*, 7 oktober 1993.
118. De politiek leider van de SGP Van der Vlies heeft op de principiële noodzaak gewezen van opheffing van de kerkelijke en politieke verdeeldheid van christenen. Hij gaf ook zes motieven voor eenheid tussen SGP, GPV en RPF. Toch was zijn conclusie dat hij 'naar eer en geweten een samengaan van de partijen voor(eerst) onmogelijk moet houden'; zie B.J. van der Vlies, 'Opdat zij één zijn: politieke samenwerking tussen christenen', in: *Amendement*, 1 (1993), 3, 7-11. Recentelijk heeft Van der Vlies over GPV en RPF gezegd dat zij 'steeds duidelijker tegen elkaar aan schurken', waarbij deze partijen elkaar zouden vinden 'in de oude antirevolutionaire traditie'; zie *Nederlands Dagblad*, 28 februari 1994.